

MÜTAREKE DÖNEMİNDE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ (30 EKİM 1918-16 MAYIS 1919)

*Yrd. Doç. Dr. E. Semih YALÇIN**

Mustafa Kemal Paşa 11 Ocak 1905 tarihinde Harp Akademi'sinden mezun olmuştur. Sınıf beşincisi olması sebebiyle Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığına terfi ettirilerek 5 Şubat 1905'te Şam'da 30. Süvari Alayı'nda süvari eğitimi görmek üzere görevlendirildi.

Şam'da 5. Ordu'nun emrinde kaldığı üç yıl içinde Suriye'nin birçok bölgesinde görevli olarak dolaşmış, ülkenin idaresindeki aksaklıkları, ordunun eğitim eksikliğini yakından tespit etme imkânını bulmuştu. Mustafa Kemal Paşa, burada daha önce Mustafa (Cantekin) ve Miralay Lütfü Beyler tarafından kurulmuş olan "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ne Ekim 1906'da üye oldu⁽¹⁾. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ihtilalci özelliği olan gizli bir teşkilâtı. Mustafa Kemal Paşa'nın katılmasıyla cemiyet aktif bir hâle gelmiş ve faaliyetlerini artırmıştır. Burada yer altı faaliyetlerine girişen Mustafa Kemal Paşa teşkilâtını diğer Suriye Vilayetlerinde de yaymaya çalıştı. Lübnan ve Filistin'e yaptığı resmî ziyaretler sırasında Kudüs, Yafa ve Beyrut'ta cemiyetin hücrelerini teşkil etti⁽²⁾. Ancak Suriye'nin ihtilalci bir teşkilâtın genişlemesine müsait olmaması, onda Selanik'e gitme düşüncesinin ağırlık kazanmasına yol açtı⁽³⁾. Gerçekten de Arapça konuşan ve geri kalmış bir Suriye'nin bu tür siyasî ve fikrî faaliyetlerin gelişmesine uygun olmadığı aşikârdır. Mustafa Kemal Paşa'yı Selanik'e çeken bir diğer sebep de burada kendi geçmişinin olması ve faaliyetleri için gerekli desteği Selanik'te bulma ümididir.

Muhtemelen Ocak 1906 tarihinde İskenderiye ve Pire üzerinden gizlice Selanik'e geçen Mustafa Kemal Paşa burada Şubat-Mayıs 1906 tarih-

* Gazi Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) "Atatürk" Md., İslâm Ansiklopedisi, C. I, İstanbul, 1993, s. 720-721.

(2) Uluğ İğdemir, Atatürk'ün Yaşamı, C. I, Ankara, 1988, s. 11; Vaekit, 10 Ocak 1922, (Mustafa Kemal Paşa ile yapılan mülakat).

(3) Erik Jan Zürcher, Milli Mücadelede İttihatçılık, Ankara, 1987, s. 67.

leri arasında dört ay süreyle kaldı. Bu süre içinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir hücreğini kurmaya karar verdi. Temel amaçları 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koymak olan Ömer Naci, Hüsrev Sami, Hakkı Baha, Bursalı Mehmet Tahir, İsmail Mahir, Mustafa Necib gibi aydınları bir araya getirerek ilk gizli toplantıyı gerçekleştirmek suretiyle Cemiyetin Selanik Şubesini meydana getirdi⁽⁴⁾. Şüphesiz Mustafa Kemal Paşa Selanik'te bu cemiyetin kurulmasında öne çıkan şahsiyettir. Kendisinin Akabe hareketi sebebiyle Suriye'ye dönmek zorunda kaldığında Selanik Şubesi'nin gelişme gösterememesi ve atıl kalması bunun delili olarak gösterilebilir.

Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî ve fikrî faaliyetleri neticesinde gerek Şam'da gerekse Selanik'te kurulan yer altı teşkilâtı hüviyetindeki Vatan ve Hürriyet Cemiyetleri daha sonraki dönemlerde varlık göstermemişlerdir. Ancak bu faaliyetler özellikle Selanik'te Jön Türk idealleri doğrultusunda ortaya çıkan yeni faaliyetlere zemin hazırlamıştır. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nden sonra Selanik'te Eylül 1906'da kurulan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti", Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği çıkışın devamı niteliğinde fakat daha kalıcı ve etkili bir uzantısından başka bir şey değildir. Bu hareket 1908 Meşrutiyetinin ilânında müessir olan güç olacaktır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Şam'a dönmelerinden sonra Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Mart 1907 tarihinden itibaren bütünüyle Talat Paşa grubunun hâkimiyetindeki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katıldı. Bu birleşmeden Suriye'de bulunan Mustafa Kemal'in haberi olmamıştır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise Eylül 1907 yılında Ahmet Rıza'nın liderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşme kararı almıştır⁽⁵⁾.

Mustafa Kemal Paşa Eylül 1907'de Suriye'den Makedonya'daki Üçüncü Ordu'ya atandı. Görev yeri önce Manastır hemen sonra Selanik olarak tespit edildi. Selanik'e geldiğinde Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin OHC vasıtasıyla İTC'ye katıldığını gördü. Şubat 1908'de kendisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı⁽⁶⁾. Cemiyette irtibat görevlerini üstlendi. İkinci Meşrutiyet'in ilândan sonra İTC tarafından Meşrutiyetin amacını açıklamak ve cemiyet karşıtı hareketlerin⁽⁷⁾ önüne geçebilmek ayrıca İTC sempatanlarının faaliyetlerini kontrol etmek amacıyla Trablusgarp'e gönderildi.

(4) ZÜRCHER, S. 79-80.

(5) Ahmed Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, İstanbul, 1943, s. 237.

(6) Kazım Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1908), İstanbul, 1982, s. 179; Şevket Süreyye Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa, C. I, İstanbul, 1972, s. 492.

(7) Mustafa Kemal Paşa'nın Trablusgarp'a gönderilişi ve bu konudaki görevleri hakkında geniş bilgi için bkz. Afet İnan, "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyân", Belleten, C. VIII, s. 31, 1944, s. 387-401; ayrıca Rachel Simon, "Beginnings of Leadership. Mustafa Kemal's First Visit to Libya, 1908", Belleten, C. XLIV, s. 173, 1980, s. 69-82.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa başlangıçta İTC içerisinde önemli bir mevkiye sahiptir. Zürcher, O'nu fiili anlamda İTC'nin askeri kanadına mensup önemli bir üye, fikrî anlamda ise Türk Milliyetçiliğini savunan radikal kanada mensup olarak göstermektedir⁽⁸⁾. İTC'nin 1909 kongresinde ordu ve siyasetin, din ve devlet işlerinin ayrılmasının gerekli olduğunu savunarak cemiyetin cinayet şebekeleri ile ilişkilerine son vermesini savunmuştur⁽⁹⁾. Daha sonraki dönemlerde kendisinin görüşleri, İTC ileri gelenlerinin görüş ve düşüncelerine uymadı. Buna rağmen, fikirlerini söylemekten, yetkili şahısları uyarmaktan geri kalmadı. Orduda kendisine verilen görevleri zaman zaman reddetti. Devlet menfaati için Osmanlı Genel Kurmayı'nı hükûmete ve padişaha şikâyet etti. Doğruluğuna inandığı konularda üst mercileri devamlı ikaz etti. Dönemin devlet-ordu bürokrasi yapısına oldukça zıt ve alışılmamış olan bu çıkışlarından dolayı hiçbir zaman cezalandırılmamış, aksine uzun süre önemli görevlerde kalmıştır⁽¹⁰⁾.

Mustafa Kemal Paşa 1909'da Hareket Ordusu Kurmay Başkanlığı yaptı. 1910'da Üçüncü Ordu'da görev aldı. Aynı yıl geçici olarak Selanik'te 38. Alaya Komuta etti. 1911 yılında Arnavutluk isyanının bastırılmasına katıldı. Dönüşünde İstanbul'da Genel Kurmay'da görevlendirildi. Ancak Ekim 1911'de Libya'ya gittiği için bu görev başlamadı. Ekim 1912'ye kadar yerli halkın teşkilatlanmasında üstün başarı gösterdi. Ekim 1913'de Sofya'ya askeri ateşe olarak tayin edildi ve bu görevde Birinci Dünya Savaşı'na kadar kaldı.

Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'de Birinci Dünya Savaşına katılması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Genel Kurmay'dan faal bir görev talep etti. 20 Ocak 1915 tarihinde Tekirdağ'da 19. Tümen Komutanlığına tayin edildi. Çanakkale savunmasında üstün başarılar elde etti. Bu başarılarından dolayı 1 Haziran 1915'de Albaylığa terfi etti⁽¹¹⁾.

11 Mart 1916'da Onaltıncı Kolordu Komutanlığına atandı. Görevine Diyarbakır'da başlayarak Muş ve Bitlis'in düşman işgalinden kurtulmasını sağladı. 1 Nisan 1916'da generalliğe yükseltildi. 14 Şubat 1917'de Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığına, 16 Mart 1917'de 2. Ordu Komutanlığına atandı. 5 Temmuz 1917 tarihinde Halep'te kurulacak olan 7. Ordu'nun başına getirildiğinde bu görevinden istifa etti ve 13 Mayıs 1918-4 Ağustos 1918 tarihleri arasında Velihaht Vahideddin ile Almanya

(8) ZÜRCHER, s. 98.

(9) Ali Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s. 150; Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul, 1967, s. 152.

(10) Bunun sebebi Mustafa Kemal Paşa'nın a) Çanakkale Savaşından sonra bir "Kahraman" olarak tebarüz etmesi, b) Savaşta Almanya'nın kabiliyetli Türk Generallerine ihtiyacı olması ve konuda Osmanlı Devleti üzerindeki yoğun etkisi, c) İTC içindeki gruplar arasında tehlikeli neticeler doğurabilecek mücadelelerin göze alınmaması şeklinde izah etmek mümkündür (Geniş bilgi için bkz. ZÜRCHER, s. 122-123).

(11) Utkan Kocatürk, Atatürk, Ankara, 1987, s. 10; Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara, 1982, s. 7. (Belge No: 7/a).

seyahetine katıldı. Dönüşünde tekrar 7. Ordu'ya komutan oldu. 15 Ağustos 1918 günü Halep'e geldi. Burada İngiliz kuvvetlerine karşı verdiği müdafaa savaşları ile Türk ordusunu dağılmaktan kurtardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı devamlı surette Almanya ve müttefikleri aleyhine geliyordu.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk iki yılında hiçbir cepheye kesin bir yenilgi almamasına ve hatta başarılı olmasına rağmen özellikle üçüncü yıldan itibaren savaşın ağır yükünü çekemez duruma gelmişti. Savaşın uzaması, malî-ekonomik güçlükler, büyük insan ve malzeme kaybı, devletin iç bünyesinde büyük sarsıntılara yol açmıştı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Devlet sonuna kadar müttefiklerinin yanında savaşmak ve nihai zafere ulaşmak azminde idi. Ancak Bulgaristan'ın teslimi Makedonya cephesinin çökmesine yol açmış, ayrıca Osmanlı Devleti'nin Almanya ile olan irtibatını kesmişti. Yine Almanya'nın 1918 Marn taarruzu beklenen sonucu vermemiş ve savaşan taraflarda kuvvet dengesi ittifak devletleri aleyhine bozulmaya başlamıştı.

Bütün bu olumsuzluklara bir de savaş yorgunluğu ve kamu oyu baskıları eklendiğinde İttifak Devletleri için savaşı bitirme çareleri aramaktan başka yol kalmamıştı.

20 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla görevinden ayrılan Liman Von Sanders'in Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na Mustafa Kemal Paşa 31 Ekim 1918'den itibaren emir ve komuta etmeye başladı⁽¹²⁾. Ancak bu görevi uzun sürmemiş, 4 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığının kaldırılması ile Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir.

Ülkesine hizmet için ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın getireceği sıkıntı ve acıları⁽¹³⁾ çok önceden tespit ederek maruz kalınacak badi-

(12) Türk İstiklal Harbi I, Mondros mütarekesi ve Tatbikatı, Genel Kurmay yayını, Ankara, 1962, s. 46.

(13) Birinci Dünya Savaşında yenilen Osmanlı ordusunun yılmayan bir subayı olan Mustafa Kemal Paşa'nın savaş halindeki görüşlerini, Sivas Kongresi sonrasında Cemal Paşa'ya çektiği 10.10.1919 tarihli telgrafından tespit etmek mümkündür: "Onarılmaz felaket ve acı sorunlar yarattığından bugün halkta hoşnutsuzluk doğuran I. Dünya Savaşı'na katılmamak elbette son derece istenilir bir şeydi. Fakat bundan kaçınılmazdı. Çünkü katılmamak, silahlı bir tarafsızlığı, yani Boğazların kapalı bulundurulmasını gerektiriyordu. Oysa ülkemizin coğrafi yeri, İstanbul'un stratejik durumu, Ruslar'ın İtilaf Devletleri yanında yer almış olması, bizim seyirci kalmamıza kesinlikle uygun değildi. Bundan başka silahlı bir tarafsızlığın sürdürülmesi için paramız, silahımız, sanayimiz, kısacası gerekli araçlarımız yoktu... bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulmasına karar verdiklerini ilan etmiş olanları ve hatta, Bolşeviklerin yayımladıkları gizli anlaşmalardan anlaşıldığına göre, İstanbul'un Çarlık Rusyasına vad edilmiş olması, savaşa, İtilaf Devletleri'ne karşı girmekliğin kaçınılmaz olduğunu gösteren açık belgelerdir" (Nutuk, C. III, (Sad. Zeynep Korkmaz), Ankara, 1984, s. 111. Belge, 142; ayrıca bkz. İsmet Parmaksızoğlu, "Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri", Milli Kültür, sayı: 40, Haziran 1983, s. 1).

reyi vaktinden önce önleyebilmek gayesiyle çok arzuladığı hâlde pek geç muvaffak ve pek kısa bir süre kaldığı Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığında geniş faaliyet sahası elde etmeye vakit ve imkân bulamayan⁽¹⁴⁾ Mustafa Kemal Paşa ülkesine karşı olan hizmet borcunu asıl bu tarihten sonra çok daha değişik bir surette ifa edecektir. Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da kaldığı altı aylık süre Millî Mücadele hareketinin başlangıcını oluşturan hazırlık dönemidir. Bu dönem yakın tarihimizde yani bir Türk devletinin yapılanmasında siyasî ve fikrî temellerin oluştuğu fevkalade öneme haiz tarihî hâdiseler silsileri ile doludur.

A- SİYASÎ FAALİYETLERİ

a) Cepheden Yaptığı İlk Politik Teşebbüs

Bu taraftan Filistin-Suriye savunma hattının süratle çökmesi, diğer taraftan Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Balkan-İstanbul yolunun İttifak Devletleri'nin ordularına açılması üzerine savaşa devam etmenin imkânsızlığını gören İttihat ve Terakki Hükûmeti, uygun bir barışın yapılmasına kolaylık sağlamak düşüncesi ile 13 Ekim 1918'de⁽¹⁵⁾ iktidardan ayrılmıştır. Sadrazam Talat Paşa hükûmetin istifasını verirken, şüphesiz, kendi siyasî geleceklarini teminat altına almak düşüncesiyle padişahın yeni kurulacak kabineye bazı ittihatçı arkadaşlarının alınması dileğinde bulunmuştu. Kabinayı kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa bu teklifi kabul etmeyince⁽¹⁶⁾, görev Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiş⁽¹⁷⁾; O da, 14 Ekim 1918 tarihinde Fethi (Okyar), Cavid, Hayri (Ürgüplü), Rauf (Orbay) Beyler gibi bazı ittihatçıların veya ittihatçılara yakın kişilerin bulunduğu bir kabine teşkil etmişti.

Öte yandan Suriye'de 7. Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunan arkadaşı Dr. Rasim Ferit (Talay) vasıtasıyla Tevfik Paşa'nın yeni kabineyi kurmakta bazı güçlüklerle karşılaştığını öğrenince, hemen harekete geçmiş ve başyaver Naci (Eldeniz) Bey'e Sultan Vahideddin'e arz edilmek üzere şifreli bir telgraf çekmişti⁽¹⁸⁾. Telgrafın metni şu şekildedir:

(14) Şükrü Tezer, Atatürk'ün Hatıra Defteri, Ankara, 1989, s. 175.

(15) 4 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa Sultan Vahideddin'e istifa ihtimalinden bahsetmiş olup, O da durumun bunu gerektirdiğini söylemiştir. Talat Paşa da 8 Ekim'de istifasını vermiş; ancak resmî açıklama 13 Ekim'de yapılmıştır.

(16) Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, TTK; Ankara, 1984, s. 151.

(17) Ahmet Reşit Rey, Gördüklerim-Yaptıklarım, İstanbul, 1945, s. 265.

(18) Atatürk'ün tamin, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara, 1991, s. 13-14; M. Sunullah Arısoy, Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları, I. Kitap, TTK, Ankara, 1989, s. 5; Yusuf Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması", Belleten, C. XXI, 1957, s. 563-564.

"Ser Yaveri Hazreti Şehriyari Naci Bey Efendiye

Talat Paşa kabinesinin mefluç bir halde, Tevfik Paşa Hazretlerinin muayyen bir kabine teşkilinde müşkülâta maruz bulunmakta olduğunu haber alıyorum. Ordular muharebe kudretinden mahrum ve zaten kuva-yı mevcude müdafaadan âciz bir hâle getirilmiştir. Düşman her gün daha müsait ve ezici şurut ihraz etmektedir. Müttetikken olmadığı takdirde münferiden ve behemihal sulhu takarrür ettirmek lâzımdır ve bunun için fert olunacak bir an dahi kalmamıştır. Aksi takdirde memleketin kâmilten elden çıkması ve devletimizin gayri kabili telâfi mehalike maruz kalması baidü'l-ihimal değildir. Muhterem padişahımıza olan sadakat ve merbatiyetim ve vatanımın temini selâmeti itibariyle arz ederim ki Tevfik Paşa Hazretleri filhalka müşkülâta tesadüf etmişlerse sadiretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine tevcihi ve nüşarun, ileyhinde esası Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve âcizlerinden mürekkep bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Zevât-ı mezkurenin vücuda getireceği kabine vaziyete hâkim olabileceği zannü itikadındayım. Tevfik Paşa Hazretleri size isimlerini söylediğim zevata müracaat ettiği takdirde mazhar-ı teshilât olabilir zannederim. Münasip ise bu zevatın Şevketmeap Efendimize arzını rica ederim".

Teşrinievvel 918

*"Fahri Yaveri Hazreti Şehriyari
Mustafa Kemal"*

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında padişahтан, sadrazamlık makamına A. İzzet Paşa'nın getirilmesini; Fethi, Tahsin, Rauf, Canbulat, Azmi, Hayri ve kendisinden meydana gelecek bir kabinenin teşkilini istemişti. Dr. Rasim Ferit (Talay) Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafını başyaver Naci (Eldeniz) Bey'e vermiş ve O da bu telgrafı İzzet Paşa'nın görev verilmek üzere huzurunda bulunduğu sırada "tam zamanıdır diyerek Padişaha arz etmiştir⁽¹⁹⁾.

Mustafa Kemal Paşa'nın mütarekeden az önce cepheden yaptığı bu politik teşebbüs, İzzet Paşa tarafından "barıştan sonra Allah'ın lütfu ile iş birliği yaparız" şeklinde bir cevapla nazikçe geri çevrilmiştir.

Hüseyin Rauf Orbay'ın hatıraları vasıtasıyla padişahın, Mustafa Kemal'in Suriye'den gönderdiği telgraf metnini yeni kabineyi kurmakla görevlendirdiği Ahmet İzzet Paşa'ya vermiş olduğunu öğrenmekteyiz⁽²⁰⁾. Sultan Mehmed Vahideddin böyle yapmakla hiç şüphesiz, Mustafa Kemal'in teklifine ne derece önem verdiğini göstermiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Vahideddin bu davranışı ile yani söz konusu telgraf metnini yeni görevlendirilen sadrazama vermekle ya Mustafa Kemal'in teklifinin

(19) Y. hikmet Bayur, Atatürk, Hayatı ve Eseri, Ankara, 1963, s. 164 vd.

(20) Yakın Tarihimiz, C. I, (1962), s. 146.

nazar-ı dikkate alınmasını ya da Ahmet İzzet Paşa'nın bu hususta görüşünü almak istemişti. Hangi şık doğru olursa olsun, Sultan Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa hakkında kanaatı olumludur. Hattâ "Teşkilât-ı Mahsusa ve M.M. Grubu" başkanı olduğunu söyleyen Hüsamettin Ertürk'e göre, Sultan Vahideddin Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmesini çok istemiş, fakat Ahmet İzzet Paşa'nın şiddetli muhalefeti karşısında onun bu arzusu gerçekleşmemiştir⁽²¹⁾. Ş.S. Aydemir, bu muhalefetin sebebini, Ahmet İzzet Paşa'nın Mersinli Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla izah etmektedir. A. İzzet Paşa telgrafta Mustafa Kemal Paşa'yı çok şey isteyen ihtiraslı bir kişi olarak tanımlamaktadır⁽²²⁾.

Diğer taraftan savaş boyunca en büyük rakibi olan Enver Paşa'da Harbiye Nazırlığına ancak Mustafa Kemal'i uygun görmekte idi. İzzet Paşa, hükûmeti kurup Harbiye Nezaretini de ek görev olarak üzerine aldığı sırada Enver Paşa daha İstanbul'da idi. O zaman onun bu konu ile ilgili bir sözü çok yayılmıştı. Enver Paşa Harbiye Nezareti için, "Bu, İzzet Paşa'nın işi değil, onun altından ancak Mustafa Kemal kalkar"⁽²³⁾ demiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın kabineye alınmamasının gerçek ve mantıklı sebeplerini bizzat Ahmet İzzet Paşa'nın Rauf (Orbay) Bey'e yaptığı açıklamadan anlamak mümkündür. Rauf Bey hatıralarında Ahmet İzzet Paşa ile aralarında bu hususta geçen konuşmayı şöyle nakleder. "Kendisi, sadaret makamını işgal edeceğine göre, Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine (Genel Kurmay Başkanlığı) kimleri münasip gördüğünü sordum. Bu hususta henüz bir karara varmadığını, icap ederse başlangıçta her iki vazifeyi de üstüne almak niyetinde bulunduğunu söyledi.

Bu vazifelerden birine Mustafa Kemal Paşa'nın tayini ile üstüne alacağı ağır işi hayli kolaylaştırıp hafifletebileceğini hatırlattım. Biraz düşündü, sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bu vazifelerden herhangi birini en iyi surette idareye muktedir bulunduğu hususundaki kanaatine rağmen, şu sırada -harp durumu bakımından- kendisine bu çeşit bir memuriyet teklif etmenin uygun olmayacağını belirterek sulh yapmak teşebbüsünü müteakip Suriye cephesindeki kıtalarımıza kumanda etmekte bulunan Alman generali Liman von Sanders'i hizmetten affetmek zarurî olacaktır. Bu takdirde boşalacak kumanda mevkiini, mevcutlar içinde yalnız Mustafa Kemal Paşa'nın işgal edebileceğini siz de takdir edebilirsiniz. Vaziyet sulha doğru gelişir ve cephenin bugünkü arzettiği tehlike ortadan kalkarsa, Harbiye Nazırlığını Mustafa Kemal Paşa'ya devir ve tevdi etmeyi düşünüyorum"⁽²⁴⁾.

(21) Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, (Haz. S.N. Tansu), İstanbul, 1957, s. 329.

(22) Ş. Süreyya Aydemir, Tek Adam, C. I, İstanbul, 1976, s. 334.

(23) BAYUR, s. 166.

(24) Yakın-Tarihimiz, C. I, s. 51 vd.

Başka bir görüşmede Ahmet İzzet Paşa, Rauf (Orbay) Bey'e aynı meselede verdiği tamamlayıcı bilgide, "Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretine tayinini çoktan münasip gördüğünü ve bu Nezareti bundan dolayı kendi üstüne aldığını, sulh yapılabilirse Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a devletle bu Nezareti kendisine teklif edeceğini, yapılmazsa Anadolu'ya yönelecek düşman istilâsına lâzım gelen askerî tedbirleri almak ve tatbik etmekte -mevcutlar arasında- ondan daha muktedir bir kumandanımız bulunmadığı cihetle şimdilik cepheye çalışmasını daha faydalı ve mühim gördüğünü"⁽²⁵⁾ söylemişti.

Ahmet İzzet Paşa'nın son sözleri Mustafa Kemal Paşa'nın hangi maksatla kabineye alınmadığını açıkça göstermektedir. Gerçekten ordular grubuna kumanda etmiş ve edebilecek başlıca iki komutandan birisi Ahmet İzzet Paşa ve diğeri de Mustafa Kemal idi. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın ordular yönetmekdeki mahareti herkesce bilinmekte idi. Bu bakımdan Ahmet İzzet Paşa'nın İtilâf Devletleri orduları karşısında en önemli cepheye askerinin başında "*muktedir bir komutanı*" bulundurmasını, iyi düşünülmüş bir ihtiyat tedbiri olarak saymak gerekir. İşte onun kabineye alınmasının asıl sebebi budur.

Ahmet İzzet Paşa meseleyi böyle düşünmüş olmasına karşılık, Mustafa Kemal Paşa tamamen farklı fikirlere sahip idi. O, Falih Rıfkı Atay'a anlattığı hatıralarında bu hususta şöyle demiştir: "Ben sulhun çabuk gelmeyeceğini biliyordum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktuk. İşte bu sıralarda vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim, kanaatinde idim"⁽²⁶⁾.

Bu fikirlere sahip olan Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'nın "sulhtan sonra Allah'ın lutfu ile işbirliği yaparız" şeklinde cevabına o zaman telgraf başında şu karşılığı vermiştir: "Sulh gecikecektir. Sulha kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz. Bu devrede vatana faydalı olabilirim düşüncesiyle Harbiye Nezaretini istemişim. Yoksa sulha varduktan sonra onun huzur ve sükûnu içinde Harbiye Nazırlığını benden çok mükemmel ifa edecek zevat bulunabilir. Bana göre badessulh (sulhtan sonra) refakatimizi hiç de zarurî, hattâ lüzumlu görmüyorum"⁽²⁷⁾.

Burada söylemeye bile gerek yoktur ki, yukarıdaki sözlerinden daha o zaman Mustafa Kemal'in zor günlerin adamı olduğu açıkça belliktir.

Biraz yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi, Ahmet İzzet Paşa sadrazamlık makamından başka Harbiye Nezareti ve Başkumandan-

(25) Yakın Tarihimiz, C. I, s. 146; Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım, C. I, İstanbul, 1993, s. 72.

(26) Falih Rıfkı Atay, 19 Mayıs, Ankara, 1944, s. 5.

(27) Hakimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1926; F.R. Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul, 1955, s. 63.

lık Genel Kurmay Başkanlığı görevlerini de kendi üzerine almıştır. Mustafa Kemal Paşa ise, Mondros Mütarekesi'nden bir gün sonra, yani 31 Ekim 1918'de Adana'da Alman generali Liman von Sanders'in yerine *Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına* getirilmiştir. Burada biraz durarak, İstiklâl Savaşı kazanıldıktan ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bile merak konusu olmaya devam eden Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman Harbiye Nazırlığına getirilmesi halinde neler yapabileceği meselesini yine kendi ağzından yaptığı açıklamalara dayanarak izah edelim. Cumhuriyet gazetesinin sahibi Yunus Nadi o günkü şartlarda Harbiye Nazırı olarak neler yapmayı düşündüğünü sorduğunda, Mustafa Kemal şu cevabı vermiştir: "*Ben o zaman dahi Harbiye Nazırı olarak dahil olacağım bir hükûmetin aktedeceği mütareke öyle olmaz ve onun tatbikatı bizi bilâhare bu kadar müşkülâta uğratmış bulunmazdı. Daha İstanbul'da iken hükûmete iştirakim mümkün olsaydı, milli halas (kurtuluş) işi daha oradan başlamış olurdu*"⁽²⁸⁾.

Yusuf Hikmet Bayur'da bir sohbet sırasında aynı soruyu tekrarladığında Mustafa Kemal, "*Padişah ve hükûmeti alır Anadolu'ya çekilir, mütareke ve barış görüşmelerini oradan idare ederim*"⁽²⁹⁾ şeklinde daha açık bir cevapla bu konuda asıl fikrini söylemiştir.

Mütarekeden az önce Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığına talip olurken taşıdığı fikirler tatbikat sahasına konmamış olduğu için isabet derecesi üzerinde tartışmakta fayda görmüyoruz. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, bu fikirlerin, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktuktan sonra giriştiği kurtuluş hareketine temel teşkil ettiği bir gerçektir. Gerçi Mustafa Kemal padişahı ve hükûmeti alıp Anadolu'ya geçemedi; fakat tek başına geçti ve düşündüğünü gerçekleştirdi. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa'nın mütarekeden az önce, devleti içine düştüğü tehlikeden kurtarmak için kafasında taşıdığı, fakat o zaman tatbik etmek fırsatını bulamadığı bu fikirlerini küçümsememek gerekir.

Öte yandan bir zamanlar İttihat ve Terakki Hükûmeti de tıpkı Mustafa Kemal gibi düşünmüştü: İttihat ve Terakki Hükûmeti, Çanakkale savaşlarında İtilâf Devletleri ordularının denizden ve karadan boğazı zorladığı sırada, bir ara Padişahla birlikte hükûmet merkezini Konya'ya taşımayı düşünmüştü ve hatta bunun için hazırlık bile yapılmıştı. Tehlike Mustafa Kemal Paşa'nın büyük gayretleri ile önlenince de vazgeçilmiştir.

b) Cepheden Başkente

Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ile Sadrazam Ahmet İzzet Paşa arasında telgraf başında (5-8 Ekim 1918),

(28) Cumhuriyet, 13 Mayıs 1933, s. I (Bkz. Ekler).

(29) Hikmet Bayur, a.g.e., s. 166; Aynı yazar, 1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci (Eldeniz) Bey Yolu ile Padişaha bir Başvurması, Belleten, C. XXI, (1957), s. 564.

Mondros Mütarekesi'nin uygulanılışı üzerinde sert tartışmalar olmuş, Mustafa Kemal Paşa fikirlerini kabul ettiremeyince, bir ara istifasını vermiş, fakat kabul edilmemiştir. Bu tartışmalar devam ederken 6 Ekim 1918'de Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu dağıtılmış ve dağıtma kararı ile ilgili "İrade-i seniyye" (Padişah buyruğu) da 10 Kasım 1918 tarihinde resmî gazete Takvim-i Vekâyi'de yayımlanmıştır⁽³⁰⁾.

Diğer taraftan başkent İstanbul'da da önemli değişiklikler olmakta idi: İtilâf Devletleri'nin donanmaları mütareke hükümlerinden faydalanarak İstanbul önlerine geleceği bildirilince, Sultan Mehmet Vahideddin, -belki işgal kuvvetleri tarafından hoş karşılanmaz ve bir problem çıkar düşüncesiyle- Sadrazam İzzet Paşa'dan ittihatçı bakanların (Fethi, Cavid) değiştirilmesi isteğinde bulunmuştu. Padişahın bu isteğini izzet-i nefis meselesi yapan Ahmet İzzet Paşa, hükümetin istifasını vermiş ve yeni kabineyi kurmakla Tevfik Paşa görevlendirilmişti. Ahmet İzzet Paşa istifasını verirken hâlâ Adana'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya "*Zat-ı devletleri bir an evvel İstanbul'a teşrif buyurmalısınız. Sizinle istişareye ihtiyacım var*"⁽³¹⁾ diye telgraf çekerek onu İstanbul'a davet etmiştir.

Emir ve komuta ettiği ordular grubu dağıtılmış olduğu için bir süreden beri boşta bulunan Mustafa Kemal Paşa, bu telgraftan "Payitahtta durumun karıştığı manasını çıkararak" 10 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a hareket etmiştir.

Mustafa Kemal bu tarihten üç gün sonra, yani 13 Kasım 1918'de İstanbul'a vardığı zaman 55 savaş gemisiyle İtilâf Devletleri'nin donanmasını İstanbul önlerinde demirli bulmuştur. O dört sene boyunca çeşitli cephelerde düşman kuvvetleri karşısında bir an bile sarsılmamış azim ve iradesiyle yaveri Cevad Abbas (Gürer)'a dönerek, "*Geldikleri gibi giderler*" demiştir. Ancak Mustafa Kemal, kendisini karşılamaya gelen arkadaşı Dr. Rasim Ferit (Talay)'e, gördüğü manzara karşısında "*Hata ettim; İstanbul'a gelmemeliydim; ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı*"⁽³²⁾ diyerek pişmanlığını ifade etmekten kendini alamamıştır.

c) A. İzzet Paşa Ekibi İle İktidar Kapılarını Zorlaması

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da Perapalas Oteli'ne yerleştikten sonra, aynı gün Fethi ve Rauf Beylerle buluşmuş ve onlarla birlikte daha

(30) Takvimi Vekayi, 10 Kasım 1918/Teşrinisani 1334/. "Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu Karargahı lağvedilmiş ve Yedinci Ordu Kumandanı Mirliya Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir".

(31) Cevad Abbas Gürer, Tarihi Güne Bir Bakış, Ülkü, C. IX, (1937), s. 249; Enver Behnan Şapolyo, Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi, Ankara, 1958, s. 273; F.R. Atay, 19 Mayıs, s. 5.

(32) BAYUR, a.g.e.; s. 189.

görevinden ayrılmamış olan Ahmet İzzet Paşa'nın Fuat Paşa Türbesi karşısındaki konağına ziyaretine gitmiştir⁽³³⁾. İzzet Paşa istifa sebebini anlatmış ve sonuç olarak "Zat-ı Şahane bizi ıskat edip (düşürüp) Tevfik Paşa'yı sadarete getirmek istiyor. buna ne dersiniz?" diyerek Mustafa Kemal Paşa'nın bu husustaki fikrini sormuştur. Mustafa Kemal Paşa'da, "Haysiyet meselesi yüzünden böyle zamanlarda hükümetten ayrılmanın doğru olmadığı" fikrini ileri sürmüş, azim ve irade gösterdiği takdirde sadaret makamında kalabileceğini şu sözlerle belirtmiştir: "Zat-ı Şahane kendiliğinden ne karar alabilir, ne de karar tatbik edebilir. Bana kalırsa makamınızda oturunuz. Bunu sizden çok rica ederim. Siz buna karar verdiğiniz takdirde Zat-ı Şahane kararsız kalacaktır".

İzzet Paşa bunu nasıl ve kimin tarafından temin edileceğini sorduğunda Mustafa Kemal Paşa, "Bunu evvelâ sizin kararınız temin eder ve müsaade buyurursanız ben de çalışırım"⁽³⁴⁾ demiştir.

Aralarında geçen bu tartışmadan sonra Mustafa Kemal İzzet Paşa'ya hem fikirlerini kabul ettirmiş, hem de tekrar iktidara gelebilmek için bir plân yapılmıştır. Hatta aralarında bir kabine listesi bile düzenlenmiştir.

Mustafa Kemal'in fikrine göre, yeni hükümeti kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa'ya mecliste güven oyu verdirmemek ve bu arada İzzet Paşa'yı tekrar iş başına getirmek için gerekli şartları ve zemini hazırlamak lâzımdı. Bu gaye ile hemen harekete geçildi⁽³⁵⁾; birlikte meclise gidildi. Mustafa Kemal önce tanıdıkları mebuslara tek tek, sonra istek üzerine toplu olarak bir salonda hepsine fikirlerini birer birer anlattı ve alınması gerekli tedbirleri sıraladı. Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri mebuslar üzerinde olumlu tesir yaptı; fakat bazı mebuslar güven oyu verilmediği takdirde meclisin dağıtılacağı endişesi içinde idiler. Mustafa Kemal meclisin zaten dağıtılacağını, ancak güven oyu vermemekle zaman kazanılabileceğini belirtti⁽³⁶⁾.

Mustafa Kemal Paşa İzzet Paşa ve ekibiyle iktidara gelebilmek için mebuslar arasında sadece kulis yapmakla yetinmedi: O, Fethi (Okyar) Bey'in çıkarmakta olduğu "Minber" gazetesine ortak olmuş ve bu gazete politik mücadelede bir propaganda vasıtası olarak kullanmıştır. O, Minber gazetesinde bir taraftan Tevfik Paşa aleyhinde şiddetli neşriyat yaptırırken⁽³⁷⁾, diğer taraftan kendisini aynı gazete vasıtasıyla politik makamlara lanse ettirmeye çalışmıştır⁽³⁸⁾. Mustafa Kemal Paşa bu gaye ile 17 Kasım 1918 tarihinde aynı gazetede biyografisi ile birlikte orduya, siyase-

(33) Feridun Kandemir, Rauf Orbay, İstanbul, 1965, s. 30.

(34) Cevad Abbas Gürer, a.g.m., s. 254, BAYUR, s. 233.

(35) Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul, 1976, s. 86-87.

(36) Hakimiyet-i Milliye, 11 Nisan 1926; F.R. ATAY, 19 Mayıs, s. 5. vd.; Aynı yazar Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 90 vd.

(37) KANDEMİR, s. 31.; AKŞİN, s. 87-88.

(38) ZÜRCHER, s. 194.

te ve İngilizlere ait düşüncelerini ihtiva eden bir mülakatını da yayımlamıştır. Bu mülakatta, "İngilizlerin, Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklâline riayette gösterdikleri hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırhah (iyilik sever) bir dost olmayacağı kanaatiyle mütehasıs olmaları (duygulanmaları) pek tâbiîdir" şeklinde sözlerine bakacak olursak, onun daha o zaman, zamana, zemine ve şartlara uygun olarak hareket edebilen güçlü politik bir kişiliğe sahip olduğu kolayca anlaşılır. Ayrıca 18 Kasım 1918 tarihinde "Vakit" gazetesine⁽³⁹⁾ verdiği bir diğer mülakatında da O, bir taraftan "İngiltere'nin Osmanlılara karşı iyi niyetinden şüphe etmediğini" söylerken, diğer taraftan mütareke hükümlerinin uygulanması üzerinde endişelerini belirtmekten çekinmez⁽⁴⁰⁾.

Anlaşılacağı gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu demeçleri vermekten asıl maksadı, İngilizleri kandırarak ve gelmeyi arzu ettiği politik mevkiide takip edeceği politikaya kolaylık sağlamak idi. Fakat O, İstanbul'da kaldığı sürede arzu ettiği politik mevkiye hiçbir zaman gelememi; dolayısıyla bu politik teşebbüsünün bu yönde bir faydası olmadı. Ancak bu sözlerin daha sonraki Damad Ferid Paşa Hükümeti'nin izlediği politikaya paralel gibi gözükmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliği'ne tayininde önemli bir kolaylık sağladığı düşünülebilir. Ayrıca Mustafa Kemal'in hemen hemen bütün arkadaşlarının İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülürken, kendisine dokunulmaması ve 9. Ordu Müfettişliği'ne tayininde de bir engel çıkarılmaması, az da olsa bu demecin tesirine bağlanabilir. Zira bu aldatıcı sözlerle hem İngilizlerin, hem de Damad Ferid ve taraftarlarının Mustafa Kemal Paşa'yı kendi saflarında veya hiç olmazsa kendilerine yakın gördükleri muhakkaktır. Fakat gerçeğin böyle olmadığı, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden biraz sonra anlaşılacaktır.

Nihayet Suriye'den beri Mustafa Kemal'in bu ikinci politik teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 19 Kasım 1918 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın da izleyici olarak bulunduğu Meclis'teki oylamada Tevfik Paşa kabinesi çoğunluğun oyunu alarak meclisten güven oyu almayı başarmıştır⁽⁴¹⁾.

(39) Vakit, 18 Teşrinisañı 1918 (1334). (Bkz. Ekler).

(40) Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Döneminde verdiği politik iki demecin değerlendirilmesi için bkz. Hikmet Bayur, "1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci", Belleten, C. XXXII, s. 128, 1968, s. 479-497; Şerafettin Turan, "Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", Belleten, C. XLVI, 1982; Ayrıca bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Mütareke Devrinde Mustafa Kemal Paşa'ya Ait İki Belge", Belleten, C. XXXVII, s. 148, 1973, s. 451-459; G. Jäschke, Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6 Mi 1919, Wilner Zeitschrift..., C. 62, 1969.

(41) Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara, 1986, s. 51; Sabahattin Selék, Anadolu İhtilali, İstanbul, 1976, s. 205.

d) Mustafa Kemal Paşa'nın Sultan Vahideddin İle Görüşmesi

Fakat Mustafa Kemal Paşa yılmamıştır; Sultan Vahideddin ile görüşerek; Ona da, devleti içinde bulunduğu tehlikeden kurtarabilmek için "tedbir" olarak düşündüğü fikirlerini açıkca söyleyecekti. Bu düşünce ile, aynı zamanda hocası olan başyaver Naci (Eldeniz) Bey vasıtasıyla 22 Kasım 1918 Cuma günü için saraydan randevu aldı⁽⁴²⁾. Mustafa Kemal Paşa bu tarihte Sultan Vahideddin ile Cuma Selâmlığı'nda görüştü⁽⁴³⁾. Sultan Vahideddin'in, Mustafa Kemal Paşa'ya görüşme sebebini bile söyleme fırsatı vermediği konuşma, şöyle cereyan etmiştir: Sultan Vahideddin ilk söz olarak, "Bilirim ki, ordunun zabıtları ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebilir misin ki, onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir" demiştir. Mustafa Kemal Paşa beklemediği bu sözler karşısında şaşırmış ve şu karşılıktaki bulunmuştur: "Gerçi ben İstanbul'a gelmiş bir kaç gün oluyor. Buradaki vaziyeti tamamiyle bilmiyorum. Yalnız ordu kumanda ve zabıtlarında Zat-ı Şahane'nize karşı bir cereyan olması için sebep göremiyorum". Vahideddin, "Yalnız bugünden bahsetmiyorum, bugünden ve yarından..." dedikten sonra, görüşmeye şu sözlerle son vermiştir: "Siz akıllı bir kumandansınız, tecrübesiz arkadaşlarınızı tenvir edeceğinize (aydınlatacağınıza) eminim"⁽⁴⁴⁾.

Mustafa Kemal Paşa'nın Sultan Vahideddin'e müracaatı da netice vermemiştir. Üstelik görüşmenin uzun sürmesinden şüphelenen bazı kişiler, Padişahın Mustafa Kemal ile Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması lüzumu üzerinde fikir alışverişinde bulunduğu ve Mustafa Kemal'in kendisini tasvip ederek ordunun da aynı fikirde olduğu ve hatta arkadaşları namına söz verdiği⁽⁴⁵⁾ şayiasını yaymışlardır.

Yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı gibi, Sultan Vahideddin endişe içindedir. Onu endişeye düşüren sebep, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişinden beri yoğun politik faaliyetlerin içinde bulunması idi. Öyle anlaşılıyor ki, Vahideddin, Mustafa Kemal Paşa'nın bu politik teşebbüslerde bulunurken arkasında ordunun bulunduğunu sanmaktadır.

Öte yandan Sultan Vahideddin bu görüşmede; Mustafa Kemal vasıtasıyla ordunun görüşünü öğrenmek istemiştir. Ayrıca Vahideddin'in sözlerinden Mustafa Kemal vasıtasıyla orduyu elinde tutmak istediği sonucunda çıkarmak mümkündür:

(42) Zeki Sarhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü, C. I, TTK, Ankara, 1993, s. 33.

(43) Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da kaldığı süre içinde Padişah'la 4 kez görüşmüştür. Bu görüşmelerin tarihleri sırasıyla 15 Kasım, 22 Kasım, 20 Aralık 1918 ve 16 Mayıs 1919'dur (Gothard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara, 1971, s. 97). S. Akşin son görüşmenin tarihini Rauf Bey'e dayanarak 15 Mayıs olarak kabul etmektedir. Bkz. AKŞİN, s. 113.

(44) Hakimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1926; F.R. Atay, 19 Mayıs, s. 6 vd.; Aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 91 vd.

(45) Hakimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1926; F.R. Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 92.

Sultan Vahideddin endişesinde tamamen haksız sayılmazdı; zira Ahmet İzzet Paşa'nın sadareten ayrılmak zorunda kalışı, ordunun milliyetçi subayların derinden yaralamıştı. Hatta Hücum Taburu Kumandanı Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) Bey'in harekete geçmesine bile sebep oldu. Şükrü Bey, Ahmet İzzet Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi için hanedan üyeleri nezdinde teşebbüste bulunmuş ve sonuç alamayınca da bir darbe ile Sultan Vahideddin'i düşürmeyi plânlamıştır. Şükrü Bey bir arkadaşı vasıtasıyla İzzet Paşa'ya bu düşüncesini duyurmuş, fakat şiddetle reddedilmiştir⁽⁴⁶⁾.

e) Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Sonuç Vermeyen Politik Teşebbüsü

Mustafa Kemal Paşa'nın İzzet Paşa ekibi ile iktidara gelmek yolu tamamen kapanırken, Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in kurması söz konusu olan kabinede tekrar adı geçmeye başlamıştır. Sultan Vahideddin nezdinde sık sık Tefvik Paşa kabinesini tenkit eden Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey, Aralık 1918 başlarında Padişah'tan sadaret teklifi almıştır. Ahmet Rıza Bey işi şare etmek ve fikirlerinde isabet olup olmadığını anlamak maksadıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemişti⁽⁴⁷⁾. Onun bu arzusunun her ikisini de tanıyan İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey temin etmiş, Ayan dairesinde bir gece gizlice Ahmet Rıza Bey ile Mustafa Kemal Paşa'yı buluşturmuştur⁽⁴⁸⁾. Aralarında geçen konuşma Mustafa Kemal'in hatıralarında şöyle nakledilmiştir: Ahmet Rıza Bey Mustafa Kemal'e, "Gerçi Padişah bana henüz hiçbir işaretle bulunmuş değildir. Fakat, eğer sadareti teklif edecek olursa kabul edip etmemekliğim hakkındaki fikirleriniz nedir? Bugünkü kabineden memnun musunuz?" diye sormuş ve O da ikinci soruya "Hayır! Çok âcizdir, haysiyetsizdir" şeklinde karşılık vermiştir. Ahmet Rıza Bey, "O hâlde ilk sualime cevap verir misiniz?" dediğinde, Mustafa Kemal şöyle konuşmuştur: "Beyefendi, Padişah bugünkü kabineyi beğenmiyorsa acaba sebebi nedir? Acaba kabinenin ecnebi tazyiklerine karşı âciz olduğundan ve ciddi tedbirler alamadıklarından mı müteessirdir? Sizde ve nazırlarınızda aksi vasıflar mı arayacaktır? Eğer böyle ise sadaretinizin hayırlı olacağına şüphe yoktur. Hatta bunun için Padişah üzerine tesir de yapmalısınız".

Ayrıca kabineye nazır olarak kimlerin alınabileceği konuşulurken Ahmet Rıza Bey, Harbiye Nazırlığı'na Cevad (Çobanlı) Paşa'yı düşündüğünü söylemiş, Mustafa Kemal de, "Çok isabetli olur" demiştir⁽⁴⁹⁾.

Halbuki bu meseleyi İttihat ve Terakki ve Ahmet İzzet Paşa Hükümetlerine Maliye Bakanlığı yapmış olan Cavid Bey ve Kâzım Kara-

(46) Yakın Tarihimiz, C. III; (1962), s. 315 vd.

(47) Akşin, s. 127.

(48) Cumhuriyet, 14 Mayıs 1933, s. 5.

(49) Falih Rifki Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 106; Cumhuriyet, 14 Mayıs 1933; BAYUR, Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, (1990 Baskısı), s. 245.

bekir Paşa, tamamen başka türlü anlatmaktadırlar. Cavid Bey 7 Aralık 1918 tarihli notlarında bu hususta şöyle demektedir: Ahmet Rıza Bey bir gün evinde arkadaşları ile kurabileceği kabine üzerinde müzakerelerde bulunurken, "Mustafa Kemal Paşa'yı da çağırınlar; birlikte görüşmüşler. Sonra Mustafa Kemal ortaya konan isimlerle kabine yapılamayacağını, eğer Ahmet Rıza Bey birlikte çalışmak istiyorsa kendisinin bir kabine hazırlayacağını söylemiş. Ahmet Rıza da buna muvafakat etmiş (razı olmuş)"⁽⁵⁰⁾. Cavid Bey bu bilgilerden sonra 13 Aralık 1918 tarihli notlarında düzenlenen kabine listesini vermektedir; fakat bu listede Mustafa Kemal'in ismi bulunmamaktadır⁽⁵¹⁾.

Cavid Bey 13 Aralık 1918 tarihli notlarında Mustafa Kemal Paşa'nın -herhalde yukarıda bahsi geçen- kabine listesini hazırlayıp Ahmet Rıza Bey'e verdiğini söylemektedir: Ancak "Ahmet Rıza Bey bu cetvelde dahil olanların hiçbirini iyi tanımadığı cihetle bunlarla teşrik-i mesaif yapamayacağını söylemiş. Bunun üzerine Mustafa Kemal, o hâlde siz beni de tanımıyorsunuz demiş. O da evet sizi de pek az tanıyorum, cevabını vermiş"⁽⁵²⁾. Böylece Ahmet Rıza Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın işbirliği başlamadan son bulmuştur.

Yine Cavid Bey'in günlük notlarından öğrendiğimize göre, hâlâ eski İttihatçılar Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmemekte ve onun önemli mevkilere gelmesini istememekteyler. Ahmet Rıza Beyin yeni bir kabine kurma çalışmalarını sürdürdüğü günlerden idi. Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşlarından İsmail Canbulat, Teceddüt Fırkası ileri gelenlerinden Mebus Sabri (Toprak) Bey'e müracaat ederek, kurulması düşünülen Ahmet Rıza Kabinesine güven oyu verip vermeyeceklerini sormuştur. O da Harbiye Nazırlığı'na İzzet Paşa'nın, Maliye Nazırlığı'na da kendisinin getirilmesini istemiştir. "Canbulat, yalnız İzzet Paşa'yı getirmenin müşkül olacağını, Mustafa Kemal'in Harbiye'ye gelmesi muhtemel olduğunu söylemiş. Sabri Bey'de Mustafa Kemal'in belki bir diğer nezarete getirilebileceği cevabını vermiştir"⁽⁵³⁾.

Öte yandan Kâzım Karabekir Paşa'da hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey ile işbirliğini şöyle anlatmaktadır: "23 Mart 1335 (1919)'de Mustafa Kemal Paşa'nın Ahmet Rıza Bey ile görüşerek müşarünileyhin (adı geçen) riyasetinde İstanbul'da bir kabine teşkili ve kendilerinin Harbiye Nazırlığına geçmesini ve benim de kabinede mevki almaklığımı arzu ettiğini öğrendim ve İsmet (İnönü) Bey vasıtasıyla de bu yolda bir teklif aldım. Bunun felâket-i milliyeyi tâcilden (çabuklaştırmaktan) başka bir şeye yaramayacağını, bir an evvel genç

(50) Tanin, 13 Eylül 1945, s. 2 (Cavid Bey'in "Felaket Günleri, Mütareke Günlerinin Feci Tarihi" adlı makaleleri).

(51) Tanin, 13 Eylül 1945, s. 2.

(52) Tanin, 16 Eylül 1945, s. 2.

(53) Tanin, 15 Eylül, 1945, s. 2.

kumandanların Anadolu'ya atılmasından başka çare olmadığı hakkında nokta-i nazarımı tekiden (tekrarlayarak) İsmet Bey'e söyledim⁽⁵⁴⁾.

Bu birbirini tutmayan bilgilerin arkasındaki gerçeği bulmak oldukça güçtür. Aralık 1918 başlarından Mart 1919 sonlarına kadar Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in yeni bir kabine teşkili söylentisi ortalıkta dolaşmış, fakat bir türlü gerçekleşmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, sık sık Harbiye Nazarı adayı olarak adının geçtiği bu politik teşebbüse karşı fazla istekli gözükmemiş; ancak sorulduğunda fikrini söylemekle yetinmiştir.

f) Mustafa Kemal Paşa'nın Arkadaşları İle İhtilal Komitesi Kurması

Esasen Aralık 1918 ortalarından itibaren iktidar yolunun tamamen kapanmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa amacından bir türlü vazgeçmemişti. O bu gaye ile bir gün Fethi, İsmail Canbulat, Kara Kemal ve Rauf Beyler olmak üzere dört arkadaşı ile bir ihtilâl komitesi kurmaya karar vermiştir. Başka bir gün evde Sadrazam Tevfik Paşa'yı (Şoförünü elde ederek) İstanbul'dan uzaklaştırmak suretiyle kabineyi düşürmek, Padişahı değiştirmek ve yeni hükümetle daha azimli hareketlere başvurmak gibi tedbirler üzerinde konuşulduğu sırada İsmail Canbulat, komitecilik hareketine itiraz etmiş ve bu hareketten affını rica etmiştir⁽⁵⁵⁾. Fethi Bey ile bir göz danışması yaptıktan sonra Mustafa Kemal, "Beyefendinin katılmayacağı bir hareket akıllıca olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen dağıtalım" demiştir⁽⁵⁶⁾. Öyle yapmışlar ve Canbulat izin alıp gittikten sonra orada kalanlar cemiyeti tekrar kurmuşlardır. Günler geçtikçe işgal edilmiş bir yerde düşmanın tesiri ve tehdidi altında Padişahı değiştirmekten⁽⁵⁷⁾, hükümeti düşürmekte⁽⁵⁸⁾, bir şey çıkmayacağını ve milli menfaatle-

(54) Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbinin Esasları*, İstanbul 1972, s. 32.

(55) ZÜRCHER, s. 203-204.

(56) ORBAY, *Cehennem Değirmeni*, s. 232.

(57) E.B. Şapolyo, teşkilatın Sultan Vahideddin'i öldürme niyetinden bahsetmekte ayrıca fabrika ve tramvay işçilerini ayaklandırmanın tasarlandığından bahsetmektedir. Bkz. ŞAPOLYO, s. 196.

(58) S. Akşin'in, Cavit Bey'in hatıratına dayanarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları adına ihtimal dahilinde gördüğü girişimi şu şekilde açıklamaktadır. "Ocak ortasında Seyfullah Paşa, Cavit'e gelip Rüstem Bey'le görüştüktan sonra kendisinin İngiliz Yüksek Komiserine Türkiye'nin bugünü ve geleceği, eşitlik ilkesine uymak şartıyla İngiliz-Türk ittifakının yararları konusunda bir muhtıra verdiğini, Komiserlikten Hoher'in çağırıp ilgilendiğini, bunu isteyen kuvvetin var olup olmadığını sorduğunu anlattı. Paşa, işi İzzet Paşa ve Rauf Bey'e görüşmüş, şimdi Cavit'in de buna katılmasını istiyordu. 17 Ocak'ta Seyfullah ve İzzet Paşalar, Rauf, Rüstem, Cavit Beyler toplandılar. Cavit, İngiltere'den cevap gelmeden kendilerinin ortaya çıkmasının uygun olmayacağını söyledi. İzzet Paşa da o sırada dahi hükümetçe İngiltere'ye asker yardımı yapılabileceğini ileri sürdü. Cavit bunun da hemen açıklanmasını doğru bulmadı. 20 Ocak'ta, Hohler'le yapılan son görüşmenin sonucunu Seyfullah Paşa anlattı. Sonuç her bakımdan olumsuzdu. Seyfullah Paşa hükümetten şikayet edince, İngilizler kendilerinin ancak asayişle ilgilendiklerini, gerisine karışmadıklarını söylemiş. Üstelik Paşa, yemin karşılığında arkadaşlarını kimliklerini de açıklamıştı" bkz. AKŞİN, s. 191-192.

rin savunulamayacağını anladılar⁽⁵⁹⁾. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın son politik teşebbüsü olan ihtilal komitesi de daha harekete geçmeden dağılmış oldu.

**g) Jandarma Genel Komutanı Albay Refet Bey'in Sonuç Verme-
yen Politik Teşebbüsü**

Aynı zamanda o dönemde yaveri olan Cevad Abbas (Gürer)'in nakline göre, Mustafa Kemal Paşa Jandarma Genel Komutanı olan Refet (Bele) Bey vasıtasıyla nazırlık teklifi almış ve nazıkece geri çevirmiştir: Bir gün Şişli'deki evine ziyaretine gelen Refet Bey, konuşma sırasında bir ara Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle demiştir: "Biz İstanbul'da yeni bir kabine teşkiline karar verdik. Kabineye Ferit (Tek) Bey'de dahildir. Bana Harbiye Nezareti'ni verdiler. Arkadaşlardan Ferit Bey, bir Mustafa Kemal varmış onuda aramıza alamaz mıyız? diye sordu. Ben de derhal feragat-i nefisle, evet vardır; benim yerime onu Harbiye Nezareti'ne getirmek uygun olur, cevabını verdim. İşte size bunu müjdelemeye geldim.

Mustafa Kemal Paşa da, "Çok enerjik bir teşebbüs... Sizi tebrik ederim. Ancak ben nazır olmak istemem. Sizin için kararlaştırılmış olan nezareti muhafaza etmesini temenni ederim"⁽⁶⁰⁾ şeklinde karşılıklı bulunmuştur.

**h) Mustafa Kemal Paşa'da Anadolu'ya Geçme ve Millî Mukavemet
Fikrinin Doğması**

Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'ininde olduğu gibi, Refet Bey ve arkadaşlarının politik teşebbüsü de tasarı olmaktan çıkıp gerçekleşmemiştir. Gerçi Mustafa Kemal Paşa Refet Paşa'nın teklifine ilgi duymamış; sadece takdir etmekle yetinmiştir. Bunun sebebini anlamak güç değildir: Öyle anlaşılıyor ki, Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da iktidara gelmek düşüncesini tamamen terketmiştir. Artık O, Anadolu'ya geçmek ve "millî mukavemet" fikri ile ilgilenmektedir. O, bu karara nasıl varmıştı, bizzat kendi ifadesine başvurarak izah edelim: "Ağır ve kat'i bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden ele almak, incelemek lâzımdır. Bir karar tatbik etmeye başlandıktan sonra, keşke şu tarafını da düşünseydik belki bir çıkar yolu bulurduk, yeniden bunca kan dökmeye lüzum kalmazdı, gibi kararlara yer kalmamalıdır. Böyle bir kaygılanma karar sahibini yaptığının doğruluğundan şüpheye düşürür. Bundan başka bir şey yapmak ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim mütareke devrinin beş altı ayını İstanbul'da geçirmekliğimin sebebi budur. Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım. Fikir hazırlıkları, seferber-

(59) Falih Rıfkı ATAY, Çankaya, İstanbul, 1980, s. 157.; Aynı yazar, 19 Mayıs, s. 8 vd.; Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 94 vd.; KANDEMİR, s. 31.

(60) Cevad Abbas Gürer, a.g.e., s. 253; ŞAPOLYO, s. 283 vd.

likte davul zurna çalarak asker toplamak gibi olmaz. Alçak gönüllülükle çalışmak, kendini silmek, karşısındakilere samimî bir kanı vermek şarttır”⁽⁶¹⁾.

Yukarıdan beri verdiğimiz geniş bilgiden çıkan sonuç şudur: Mustafa Kemal Paşa Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da, iktidara gelmenin bütün yollarını denedikten sonra, Anadolu'ya geçmek ve “*millî mukavemet*”te bulunmak gibi “*ağır ve kat'i*” bir kararı her köşesinden incelemiş ve “*bundan başka birşey yapmak ihtimali kalmadığına*” inanmış idi. Biz-zat kendisinin de belirttiği gibi, O, Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da bulunduğu altı aylık (13 Kasım 1918-16 Mayıs 1919) sürenin bir kısmını politik faaliyetlerle, diğer kısmını da Anadolu'ya geçmek ve “*millî mukavemet*” fikrî hazırlıkları ile geçirmiştir.

B- FİKRÎ FAALİYETLERİ

Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Dönemi'nde İstanbul'da verdiği mücadelenin bir cephesi politik ise, öteki cephesi fikrîdir. Şimdi de onun fikrî faaliyetlerini ele alalım:

Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Dönemi'nde, gerek İstanbul'a gelmeden önce, gerekse geldikten sonra İstanbul'da bulunduğu sırada olmak üzere fikrî faaliyetlerini iki bakımdan ele almak mümkündür: 1- Mütareke şartları ve uygulanmasının mahzurlu taraflarını göstermek suretiyle yetkili ve sorumlu mevkiide bulunanları uyarmak, 2- İstanbul'da Harbiye Nazırlığı'na gelebilmek için bütün politik yolları denedikten sonra, Anadolu'ya geçmek ve “*millî mukavemet*” gibi bir fikirde karar kılmak ve bu gaye ile fikrî hazırlıklarda bulunmak... Dikkat edilirse, Mustafa Kemal'in ikinci fikri, birincisinin sonucu niteliğindedir. Yani mütareke şartlarının ağırlığı ve İtilâf Devletleri tarafından istenildiği şekilde uygulanışı, Mustafa Kemal'de Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemet hareketini görüşmek fikrini uyandırmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke şartlarını ve uygulanış şeklini tenkit etmesinden başlamak üzere, nasıl Anadolu'ya geçmek ve “*millî mukavemet*” hareketine girişmek kararına vardığını ve bunun için İstanbul'da yaptığı fikrî hazırlıkları sırasıyla görelim:

a) Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi'nin Hükümlerine ve Uygulanmasına Tepkisi

Alman generallerinin taktik hataları yüzünden Filistin-Suriye savunma hattının süratle çökmesi üzerine yenilgi kısa sürede önüne geçilmez bir bozgun hâline dönüşmüştür. Aynı cephede, sadece VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, kendi birliklerini fazla kayıp verdirtmeden geri çekmeyi başarmıştır.

(61) ATAY, Çankaya, s. 158.

Bu sırada İstanbul'da, dört yıl savaşın sorumluluğunu ve yükünü çekmiş olan İttihat ve Terakki Hükûmeti iktidardan ayrılmak zorunda kalmış, yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa, ilk iş olarak milliyetler prensibine dayanmak suretiyle adil bir barışa talip olmuştu. 30 Ekim 1918'de Mondros Limanında, İtilâf Devletleri adına İngiliz Generali Calthorpe ile şartları ağır bir ateşkes antlaşması imzalanmıştı. Öte yandan mütarekeden bir gün sonra, yani 31 Ekim 1918'de Adana'da, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na getirilen Mustafa Kemal, mütareke şartlarını çok ağır ve hatta gelecek için çok tehlikeli buluyordu⁽⁶²⁾. O, bu düşünce ile 5 Kasım 1918 tarihinde Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta mütarekenin bazı maddeleri üzerinde endişelerini belirtmiş ve şu hususlarda onun dikkatini çekmiştir.

İngilizler mütareke şartlarına Adana yerine "Kilikya" gibi sınırları belli olmayan tarihî bir ismi koymakla Anadolu içlerine doğru işgal sınırlarını genişletmek amacıyla güdüyorlardı. Ayrıca İngilizlerin "Suriye Kıtaları"nın teslimini istemekten asıl maksatları, tıpkı VI. Orduya yaptıkları gibi⁽⁶³⁾, kendisinin daha önce az bir zayıyla geri çekmeyi başardığı VII. Orduyu da bütün silâhlarıyla teslim almak idi. Diğer taraftan İngilizlerin Halep civarındaki ordularını desteklemek bahanesiyle İskenderun'dan faydalanma isteklerinin arkasında besledikleri niyeti de açıklı. İngilizlerin İskenderun'dan faydalanma isteklerinin arkasında, burayı işgal ve geri çekilmekte olan VII. Ordunun yolunu kesmek suretiyle onu teslim almak düşüncesi yatıyordu⁽⁶⁴⁾.

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin gizli emellerini öğrenebilmesi için mütarekenin birkaç günlük uygulaması kâfi gelmişti. O mütareke şartlarının birkaç günlük uygulamasını gördükten sonra, Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafı şu uyarıcı sözlerle bitirmişti: "*Pek ciddî ve samimî olarak arzederim ki, mütareke şartları arasında anlaşmazlıkları giderecek tedbirler alınmadıkça, orduları terhis edecek ve İngilizlerin ihtiraslarının önünü geçmeye imkân kalmayacaktır*"⁽⁶⁵⁾.

Sadrazam İzzet Paşa'nın aynı günkü telgrafında; "*Mütareke şartlarına göre, gerçi İngilizlerin İskenderun'u işgal etmeye hakları yoksa da, Halep ve civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan faydalanmak istemeleri de haklı bir istek mahiyetindedir*"⁽⁶⁶⁾ şeklinde yaptığı açık-

(62) Mustafa Kemal Paşa'nın 24.4.1920'de B.M.M.'de yaptığı konuşma bkz. Atatürk'ün T.B.M.M.'ni Açış Konuşmaları, T.B.M.M. yayımları, No: 30, Ankara, 1987, s. 3.

(63) İngiliz Generali Allenby'in emri ile bütün silâhları elinden alınan bu ordu, 9 Şubat 1919'da, XIII. Kolorduyu çevirmiş ve komutanı Ali İhsan Paşa da 2 Mart 1919'da İngilizler tarafından tutuklanmıştır.

(64) Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.

(65) Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, Ankara, 1981, s. 8; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 74; Çankaya, s. 147.

(66) Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, s. 9; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 75; Çankaya, s. 147.

lamadan Mustafa Kemal Paşa tatmin olmamıştır. O, vatanın her halükârda savunulması kararındadır. Bu kararını, telgraf başında bulunan İzzet Paşa'ya, "*İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmaya teşebbüs edecek İngilizlere ateşle karşı konmasını (...) emrettim*"⁽⁶⁷⁾ tarzında kesin bir cevapla bildirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa fikirlerini Sadrazam İzzet Paşa'ya kabul ettiremeyince, aynı günkü telgrafında şu cümlelerle istifasının kabulünü istemiştir: "*İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerinin İngilizlerden fazla haklı ve nazik ve buna karşı cemile gösterecek emirleri tatbik etmeye yaradılışım müsaait olmadığından, halbuki başkumandanlık erkân-ı harbiyesinin içtihatına uymadığım takdirde birçok ithamlar altında kalmaklığım tâbî bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tayin buyuracağınız zatın süratle gönderilmesini rica ederim*"⁽⁶⁸⁾.

Sadrazam İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını kabul etmediği gibi, 6 Kasım 1918 tarihli telgrafında İskenderun için silâh kullanma emrinin geri alınmasını da istemiştir. Ayrıca O, mütareke şartlarının tatbikinde bazı zorluklar çıktığını, fakat bu zorlukları kabul ettiren şeyin gaflet değil, "Kat'i mağlûbiyetimiz" olduğunu bildirmiştir⁽⁶⁹⁾.

Mustafa Kemal Paşa, Adana'da telgraf başında, İzzet Paşa ile fikrî mücadelesini sonuna kadar sürdürmüş, mütareke şartları ve uygulanmasının mahzurlu tarafları üzerinde görüşlerini belirtmekten bir an bile geri durmamıştır. O, 8 Kasım 1918 tarihinde Adana'dan çektiği son telgrafını şu uyarıcı sözlerle bitirmiştir: "... Bu mütareke maddelerinin, müphem (belli olmayan) ve şümulü medflerini bir an evvel tespit etmek lâzımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu gibi, mukabele edebilmekte devam olunursa, şimdi Kilis-Payas hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizlerin yarın Toroslara kadar olan Kilikya mıntıkasını ve daha sonra Konya-İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idare ve hatta vükelâmızın (vekiller) Britanya Hükûmeti tarafından intihap edilmesi (seçilmesi) gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. (...) *İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla başatmak, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükûmet için pek kara sayfa vücuda getirir*"⁽⁷⁰⁾.

(67) Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, s. 10; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 77; Çankaya, s. 148.

(68) Hakimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, s. 11; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 77; Çankaya, s. 148.

(69) Hakimiyet-i Milliye, 10 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, s. 13; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 77; Çankaya, s. 148.

(70) Hakimiyet-i Milliye, 10 Nisan 1926; F.R. Atay, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, s. 13; aynı yazar, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 82; Çankaya, s. 150.

Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke şartları ve uygulanması üzerinde ortaya koyduğu endişeler, daha Sadrazam İzzet Paşa ile aralarındaki muhabere bitmeden birer birer gerçek olmaya başlamıştır. Sadrazam İzzet Paşa, 8 Kasım 1918 tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa'ya İngilizlerin İskenderun'u işgal etme isteklerini bildirmiştir. Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Mustafa Kemal bu durumu daha önce tahmin etmiş ve İzzet Paşa'ya bildirmişti. Ne yazık ki, İzzet Paşa o zaman Mustafa Kemal Paşa'nın uyarısına kulak asmamıştır.

Eğer Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda belirttiğimiz uyarıları dikkate alınsaydı, "mütareke şartları ve tatbikatı daha sonra bizi bu kadar müşkülâta uğratmaz", istiklâlimiz de o derece tehlikeye girmezdi.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu yerinde uyarıları dikkate alınmadığı gibi, emir ve komuta ettiği ordular grubu dağıtılmış; kendisi de merkeze (İstanbul) alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da Mondros Mütarekesi'nin şartları ve uygulanışı üzerinde tenkitlerine devam etmiştir. O, 18 Kasım 1918 tarihinde "Vakit" gazetesine verdiği demeçte şunları söylemektedir: "Hükümetimizle mütareke akdeden devletlerin ve bu devletler namına mütareke şartnâmesini yapan Britanya Hükümetinin Osmanlılara karşı hüsn-i niyetinden şüphe etmek istemem. Eğer mezkûr (adı geçen) şartname ahkâmının tatbikatında su-yi fehhümü mucip cihat (iyi anlaşmazlığı gerektiren yönler) görülüyorsa, bunun sebebini derhal anlamak ve muhataplarımızla anlaşmak lâzımdır. Bittabiî (tabiî olarak), bu vazife hükûmetlere terettüp eder (düşer). Benim bildiğime göre, hükûmetler bu babta (bu hususta) icabeden teşebbüsatta bulunmuş ve bulunmaktadır.

Yalnız benim anlamadığım bir cihat varsa, bu teşebbüsat neden milleti tatmin edici netayiç (neticeler) vermemektedir. Buna sebep olarak şimdi hatırıma gelen nokta şudur: İki hükûmet ricali beyninde (devlet adamları arasında) bi'l-müzakere takarrür ettirildikten (müzakere ile karar verildikten) sonra emr-i icrası (uygulanması) lâzım gelen hususat askerî kumandanlara terk olunuyor. Halbuki bu hususta askerler değil, diplomatlar hal-i faaliyette bulunmak lâzımdır"⁽⁷¹⁾.

Görüldüğü gibi, ordular grubu başındaki Mustafa Kemal ile, İstanbul'da, yani işgal altında bir yerde, üstelik fiilî bir görevin başında bulunmayan Mustafa Kemal'in fikirleri arasında temelde hiçbir fark yoktur. Yalnız O, İstanbul'da yaptığı tenkidinde daha dikkatlidir. Hatta O, bir asker gibi değil, bir diplomat gibi konuşmaktadır. O'nun böyle konuşmasında, o anda içinde bulunduğu politik teşebbüslerin tesiri vardır. Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Paşa bu demeci verdiği sırada istifa etmiş. İzzet Paşa ve ekibi ile tekrar iktidara gelebilmek için yoğun politik faaliyetlerin

(71) Vakit, 18 Teşrinisani 1918.(1334).

içinde bulunmakta idi. O, gereksiz yere İngilizlerin husumetini üzerine çekmek istememektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Mondros Mütarekesi ve onun uygulanış şekli üzerinde görüşlerini böylece belirttikten sonra, Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemet girişnek meselesini ele alabiliriz:

***b) Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da Millî Mukavemet Fikri-
nin Temelini Atması***

Mustafa Kemal Mondros Mütarekesi'nden az önce harekete geçmiş ve her fırsatta çevresine millî mukavemet fikrini aşılamağa çalışmıştır: Filistin-Suriye savunma hattının çökmesi üzerine az bir zayıyla birliklerini geri çekmesini başaran Mustafa Kemal Paşa, emir ve komuta ettiği orduyu Adana'ya nakletmek üzere Antep'te bulunuyordu. Bu sırada istasyonda, Cumhuriyet devrinde Ticaret Bakanlığı yapan Ali Cenani (Katma) Bey ile karşılaşmıştı. Mustafa Kemal, Ali Cenani Bey'e nereden gelip nereye gittiğini sorduğunda, O "Antep'te hemşirem, kayınvaldem ve akrabalarım var. Antep vilâyeti Maraş'a naklediliyormuş. Çapulcular şehir civarına kadar gelerek yağmaya başlamışlar. Ordu Adana'ya çekildikten sonra hep düşman ayağı altında kalacaklar, onları başka tarafa nakil için geliyorum" şeklinde karşılıklı bulunmuştu.

Mustafa Kemal Paşa'da, "Memlekette adam kalmadı mı? Kendinizi müdafaa etmek çaresini düşününüz" demişti.

Ali Cenani Bey, "Ne ile, nasıl?" diye sormuş; Mustafa Kemal'de, "Teşkilât yapın, millî bir kuvvet vücuda getirin, kendinizi müdafaa edin. Ben silâhları veririm" demiştir.

O zaman Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinin tesiri ve verdiği silâhlar vasıtasıyla Antep millî müdafaa teşkilâtının çekirdeği kurulmuştur⁽⁷²⁾.

Mustafa Kemal Paşa Adana'ya geldikten sonra, halkta millî mukavemet fikri uyandırabilmek için çevrenin belli başlı kişileriyle toplantılar bile düzenlemişti. O, bu gaye ile bir gün çevrenin ileri gelenlerini ve söz sahibi kişilerini makamına davet ederek "durumu iyi görmediğini, İtilâf Devletleri ile akdedilen mütareke hükümlerine kendilerinin riayet etmediklerini, daha ağır şartlar altında memleketi ezeceklerini, bu yüzden büyük felâkete maruz kalan memleketlerden birisi olan Adana'nın büyük zayıya uğrayacağını, şimdiden işgal kuvvetlerine karşı koymak ve hazırlıkta bulunmak için aralarında teşkilât kurmalarını, münasip yerlerde

(72) Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 63.

siper kazmalarını, lâzım gelen silâh ve malzemenin tarafından temin edileceğini⁽⁷³⁾ söylemişti.

Yine, Mustafa Kemal Paşa Adana'dan İstanbul'a gitmek üzere ayrılmadan önce Ali Fuat Bey'e şöyle söylemiştir:

"Artık Millet'in bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraber yardım etmemiz lâzımdır"⁽⁷⁴⁾.

Yukarıda izahına çalıştığımız Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ve düşüncelerinde görüldüğü gibi Anadolu insanını temel alan bir "Millî Mukavemet" düşüncesi O'nun İstanbul'a geçmeden önce kafasındadır.

Söylemeye bile gerek yoktur ki, Osmanlı Devleti'nin temellerinin çökmekte olduğu ve Türklük aleminin de derin bir ümitsizlik ve anarşinin içine gömüldüğü bir sırada, Mustafa Kemal'in önemsiz gibi görünen bu teşebbüsleri, ileride girişecek olduğu Millî mücadele hareketine bir temel teşkil etmiştir.

c) Karara Doğru

Fakat O, biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, Adana'da çok fazla kalmamış; emir ve komuta ordular grubu dağıtılmış ve kendisi de İstanbul'a davet edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a vardığı zaman 55 savaş gemisi ile İtilâf Devletleri'nin donanmasını İstanbul önlerinde demirli bulmuştu. O, dört sene boyunca çeşitli cephelerde düşman orduları karşısında bir an bile sarsılmamış, azim ve iradesiyle yaveri Cevad Abbas'a dönerek, "Geldikleri gibi giderler" demişti. Ancak O, gördüğü manzara karşısında kendisini karşılamaya gelen arkadaşlarına "Hata ettim; İstanbul'a gelmemeli idim; ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı" diyerek pişmanlığını belirtmekten de kendisini alamamıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın içine düştüğü bu pişmanlık aklımıza tartışılması gereken şu soruyu getirmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın istifa ederek İstanbul'a dönmesi mi, yoksa 7. Ordu'nun başında Millî Hareketi başlatması mı daha isabetli olurdu?

Bu soruya somut cevaplar bulmak oldukça zordur. Ancak tarihî olaylar yaşandığı dönemin özellikleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde; Mustafa Kemal Paşa için 7. Ordu'nun başında böyle bir harekete girişebilme ihtimalinin kısıtlı imkânlar dahilinde de olsa gerçekleştirebileceğini ifade edebiliriz. Zaten O'nun "keşke gelmeseydim" şeklindeki ifadesinden zihninde, uygulanabilecek bir ikinci alternatifin olduğunu çıkarmak

(73) Damer Arkoğlu, Hatıralarım, Millî Mücadele, İstanbul, 1961, s. 71 vd.

(74) Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, İstanbul, 1953, s. 29 vd.

zor değildir. Çünkü diyaretli bir asker, ileri görüşlü bir lider için, pişman olunmuş bir karardan dönüş noktasında bir başka çıkış yolunu bulabilmesi ve bu alternatif fikri çok daha önce düşünmüş olmasını varsaymak gayet tâbiîdir. Bu tip bir başlangıçta, ortaya çıkması muhtemel bütün zorluklarla (İstanbul'un engellemeleri vs.) Samsun'a çıkışından itibaren zaten karşılaşmıştır. İstanbul'a gitmeden Anadolu hareketini başlatması halinde mahrum olacağı tek mesele 9. Ordu Müfettişliği'nin kendisine başlangıçta kazandırdığı "Mülki ve askeri erkana emir verebilme" yetkisinin sağlayacağı avantajlardır.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez "... ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı" dediyse de, bir süre sonra, burada arka arkaya giriştiği politik teşebbüslerin tesiriyle bu fikirlerini geçici bir süre geri plana itmişti. Ancak O, mütareke döneminde İstanbul'daki politik teşebbüsleriyle arzu ettiği Harbiye Nazırlığı makamına hiçbir zaman gelememişti. Fakat kendi kendine şu sonuca varmıştı: İşgal altında bir yerde, düşman kuvvetlerinin tesiri ve tehdidi altında, memlekete ve millete faydalı hizmetlerde bulunmak ve millî menfaatları savunmak imkânsızdı. O hâlde memleketi ve milleti kurtarabilmek için başka yollar aramak lâzımdı. Çok geçmeden bu yolu buldu. Bu, İstanbul'a geldiği sırada düşündüğü ve bir süreden beri unutmamış olduğu *Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemette bulunmak* fikri idi. Ancak, biraz önce yukarıda belirttiğimiz gibi onda millî mukavemet fikri Mondros Mütarekesi'nden az önce uyanmış, Antep ve Adana'da bu yolda fikri faaliyetlerde bulunmuştu. Öte yandan İstanbul'a gelir gelmez arkadaşlarına Anadolu'ya dönmenin çaresini aramak gerektiğini söylemişti. Öyle anlaşılıyor ki, onun bu fikirleri, asıl fikirlerine temel teşkil etse de, vaziyet karşısında, o anda düşünülmüş geçici tedbirlerdir. İstiklâl Savaşı'na başlangıç teşkil eden Anadolu'ya geçme ve millî mukavemet fikri onda, müfettişlik görevi ile Samsun'a hareket etmeden bir süre önce uyanmıştır. Bizim de asıl üstünde durduğumuz konu budur.

Zürche, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçerek Millî Mukavemeti başlatma kararını Nisan 1919 ortalarında verdiğini belirtmekte⁽⁷⁵⁾ ve oldukça geç verilmiş bir karar olarak değerlendirmektedir. Bu durumu bir eksiklik olarak görmek yanlıştır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'da Anadolu'ya geçme fikrinin Nisan 1919'dan önce olmadığını kabul etmek gerekir ki, bunun böyle olmadığı yukarıda yer alan kısımlarda izah edilmiştir. Geç verilen "Millî Mukavemet" kararı değildir. Bu kararın uygulanma şeklidir. Bu düşüncenin ne şekilde, ne zaman ve nasıl tatbik edileceği arayışı değişik teşebbüslerle ele alınmış fakat sonuçta Anadolu'ya geçmek fikri ağırlık kazanmıştır.

30 Ocak 1919 tarihinde, içinde arkadaşlarının da bulunduğu 35 aydın kişinin tutuklanması, Mustafa Kemal'in siyasî faaliyetlerinin sonu, fikrî faa-

(75) ZÜRCHER, s. 200.

liyetlerinin başlangıcı olmuştur. Zira Fethi (Okyar), İsmail Canbolat ve Mustafa Kemal'in en yakın politika arkadaşları tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Öte yandan muhalif gazetelerin tahrik ve teşviklerine rağmen, Mustafa Kemal ve Rauf (Orbay) Beylere dokunulmamıştır. O günleri Mustafa Kemal ile birlikte geçiren Rauf Bey, Anadolu'ya geçmek ve orada millî mücadeleyi başlatmak fikrinde nasıl karar kıldıklarını şöyle anlatmaktadır: "*İşte bu devrede, kurtuluş için İstanbul'da bir şeyler yapıp yapılamayacağı düşüncesi ile çeşitli teşebbüslere girişerek bir mücadele temelinin atılması araştırıldığı günlerde, biz nihayet Mustafa Kemal Paşa ile hemen hemen yapayalnız kalmıştık. Ve bu yapayalnız gece gündüz, başbaşa vererek bir neticeye varmak için adeta kıvrana kıvrana yaşadığımız en buhranlı ve nazik zaman içindedir ki, nihayet Anadolu'ya geçerek, orada mücadeleye atılmaktan başka çare kalmadığı kararını verdik*"⁽⁷⁶⁾.

d) Fikir Yoklamaları

Bu gaye ile Mustafa Kemal Paşa, ileride iş birliği yapabileceği kişiler arasında fikir yoklamalarında bulunmuş; fakat arzu ettiği ortamı bulamamıştır. O hatıralarında bu hususta şöyle demektedir: "*Bununla beraber, bu temaslarıma devam ediyorum. İçlerinde bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka, ne fikir, ne tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ hasis politikacılık menfaatından başka bir şey düşündükleri yoktu. Kendi kendime şu kararı verdim: Münasip bir zamanda ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felâketi haber vermek*"⁽⁷⁷⁾.

Hatta O, bu düşünce ile bir gün İsmet (İnönü) Bey'i evine davet etmiş ve bir harita başında ona, "... *Hiçbir sıfat ve selâhiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtarma çarelerini aramak için en müsait muntık ve beni o muntıkaya götürecekt en kolay yol hangisi olabilir*" diye sormuştu. O da herhalde Mustafa Kemal'in ciddiyetine inanmamış olacak ki, "*Yollar çok, muntıklar çok*"⁽⁷⁸⁾ gibi genel bir ifade ile onun bu sorunu geçiştirmiştir.

Diğer taraftan Rauf (Orbay) Bey de, Mustafa Kemal Paşa'nın fikir yoklamalarına temasla şunları söylemektedir: "*Mustafa Kemal Paşa, gerek Harbiye Nezareti'nde vazifeli, gerek cepheden dönerek İstanbul'da âdeta boş kalan birçok kumandanların hangilerinden istifade edeceğini düşünerek üzerinde durduklarını münasip şekilde yokladığı hâlde, hiçbirinin Anadolu'ya geçmek şöyle dursun, yerinden kıpırdamak niyetinde bile olmadığını, üzülererek görmüştü. Bu arada, bir gün Şişli'deki evinde kendisini ziyarete gelen İsmet (İnönü) Bey'i, tasavvur ve maksadını*

(76) KANDEMİR, s. 32.

(77) Falih Rifkî Atay, 19 Mayıs, s. 9.

(78) Falih Rifkî Atay, a.g.e., s. 9 vd.

hemen hemen açıklarcasına ihsas ederek (duyurarak) yokladığı hâlde, onda da: "Nafile... bir türlü kurtuluş yolunun ne olduğunu anlamıyorlar... Bilmem basiretleri mi bağlanmış, yoksa cesaretleri mi, ümitleri mi yok... hepsi meskenet (miskinlik) içinde" intibası ile ayrıldığını bana o gün söylerken, "Anlaşıyor ki, bunlardan hayır yok... Biz işimize bakalım"⁽⁷⁹⁾ demiştir.

20. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiş olan ve o günlerde izinli olarak İstanbul'da bulunan Ali Fuat (Cebesoy) da, Mustafa Kemal'in fikrî faaliyetlerine katılmakta idi. O da, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin yukarıdaki açıkladıkları gerçeği bir kere daha ifade etmektedir: "Zamanla şu kanaata vardık: Hükûmete, millî mukavemete taraftar genç ve enerjik kimselerin getirilmesi işi zannettiğimizden daha güçlü. Bilhassa Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine sadrazam ve Padişahın mutlak itimadına mazhar olan şahsiyetler tayin ediliyor ve edilecekti. Bunlar ekseriyetle yaşlı başlı paşalardan seçiliyordu. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da mühim işler yapmaya imkân yoktu. Hâdiseler açıkca bunu gösteriyordu. İtilâf Devletleri'nin İstanbul'da mümessilleri ile Hürriyet ve İtilâf Fırkası erkânı her gün biraz daha duruma hâkim oluyordu. Yeni yeni kararlar almaya ve bunu süratle tatbik sahasına koymağa mecburduk. Millî mukavemeti İstanbul'dan değil, Anadolu'dan idare etmenin zarureti aşikârdı. Faaliyetlerimizi bunun etrafında toplamalı idik.

Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde yaptığımız sohbet ve müzakerelerde bunun da kolay olmadığını anlamıştık. *Bir çok yüksek mevki sahibi zevatla görüşülmüş ve konuşulmuştu. İçlerinden yalnız eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay), Jandarma Umum Kumandanı Miralay (albay) Refet (Bele) Beylerle bazı fırka (tümen) kumandanları ve erkân-ı harp reisleri (kurmay başkanı) Anadolu'da bilfiil (fiilî olarak) vazife almayı kabul etmişlerdi"*⁽⁸⁰⁾.

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa fikrî temaslarından olumlu sonuç alamayınca, kararından vazgeçmemiş ve bir ara tek başına Anadolu'ya geçmeyi bile düşünmüştür. O Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemet hareketine girişmek gibi "kat'i ve ağır" bir karara varırken yanında Rauf (Orbay) Bey de bulunmuş; daha sonra onların kararlarına ve fikrî temaslarına Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'da katılmıştır. Bazı en yakın arkadaşlarının bile kendilerine katılmak istemeyişi, onun azim ve iradesini kırmamış, "Biz işimize bakalım" diyerek çalışmalarına devam etmiştir.

e) İki Önemli Destek

İstanbul'da bazı arkadaşları kendisine katılmak istememişlerdi; fakat O, daha Anadolu'ya geçmeden, orada kendisine her türlü yardımda bulu-

(79) KANDEMİR, s. 32. vd.

(80) CEBESÖY, Millî Müc. Hat., s. 39.

nablecek iki destek bulmuştu. Bunlardan biri Ankara'ya nakledilecek olan XX. Kolordu'nun başında bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, diğeri ise Erzurum'da XV. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilen Kâzım Karabekir Paşa idi⁽⁸¹⁾. Her iki Paşa'da İstanbul'dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmişler ve ona gerekli teminatı vermişlerdir. Şimdi de bu son ziyaretleri ve verilen teminatları görelim:

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa rahatsızlığı dolayısıyla tedavi için emir ve komuta ettiği XX. Kolordu'nun başından izinli olarak ayrılıp İstanbul'a gelmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da bir milli mücadele temeli atabilmek için gece gündüz paralanırcasına çalıştığı bu günlerde ona katılmış ve İstanbul'a geliş gayesini unutmuştu. O, İstanbul'da son gecisini de Mustafa Kemal Paşa'nın yanında geçirmiştir. O akşam Mustafa Kemal Paşa'nın evinde davetli olarak Rauf (Orbay) Bey'de bulunmaktadır. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, o akşam aralarında geçen konuşmayı hatıralarında şöyle nakleder: "Akşam yemeğinden sonra saatlerce konuştuk. Kemal Paşa eğer bir vazifeye kendini tayin ettiremezse, Anadolu'da en itimat ettiği bir kumandanın yanına gideceğini ve ilk defa işe oradan başlayacağını söylüyordu.

- *Paşam, ben ve kolordum daima emrindedir, dedim.*

Mavi gözlerinin nasıl bir ışıkla parladığını tarif edemen. Yerinden kalkıp hararetle elimi sıkıyordu.

- *Berber çalışacağız Fuat*⁽⁸²⁾ demişti.

Veda sırasında Mustafa Kemal Paşa, "Bu kolordunun başında bulunmalısın, bundan sonra ehemmiyetli şeyler olacaktır. Kolorduna hâkim ol. Etrafına emniyet ver. Hele halk ile yakından temas et"⁽⁸³⁾ gibi sözlerle son tavsiyesinde bulunduktan sonra, Ali Fuat Paşa'yı Anadolu'ya uğurlamıştır.

Öte yandan Kâzım Karabekir Paşa'da Erzurum'a hareket etmeden önce, 11 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Şişli'deki evinde

(81) Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal Millî Lider, Belleten, C. XX, (1956), s. 551; Rauf orbay da hatıralarında Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların yardımlarından övgü ve takdirle bahsetmektedir: "Mustafa Kemal ile Anadolu'ya geçtiğimiz zaman, Karabekir'le Ali Fuat Paşalar bütün varlıkları ve kuvvetleri ile bize bağlılıklarını açmamış olsalardı, zaten vaziyetin iç yüzünden henüz habersiz olan Anadolu'da tek başımıza, kime derdimizi anlatıp, ne yapabiliriz? Herkesin hakkını vermek lâzımdır. Karabekir ve Ali Fuat Paşalar millî Mücadelenin ibtidasında (başlangıcında), Anadolu/Ankara, 1993'da mevcut silahlı kuvvetlerin başında idiler. Bize karşı cephe almış, hatta kayıtsız kalmış olsalardı, Anadolu'da tutunup iş görmek imkanını bulamazdık. Bunu kimse inkar edemez" (F. Kandemir, a.g.e., s. 28).

(82) Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 40 vd.

(83) F.R. Atay, 19 Mayıs, s 10 vd.; Aynı yazar, Çankaya, s. 158.

veda ziyaretinde bulunmuş, vaziyetin geniş bir değerlendirmesini yaptıktan sonra kararını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, "Bizim fikirlerimizle çok esaslı müşabeheti (benzerliği) vardır"⁽⁸⁴⁾ dediği bu önemli değerlendirmeyi aynen veriyoruz:

"Paşa Hazretleri, ben Şark'taki ismi kolorduya tahvil olunan (değiştirilen) ordunun başına geçiyorum. Bu ordunun bir kolordusu benim müta-rekeden evvel kumanda ettiğimdir. Diğer kolordu fırkaları da vakit vakit emrimde bulunmuştur.

Şark'ın Ermeniler'den istirdadında (geri alınmasında) bulunma-lığım dolayısıyla ordu kadar halkın da pek büyük emniyetine ve muhabbetine mazharım. Vaziyetimizin vehametini İstanbul'da durdurmak imkânsızdır. Burada ancak İtilâfın arzularını tatbikten başka bir şey yapılamaz.

Halbuki Şark'ta millî bir hükûmetin esasını hazırlamak ve ordunun kuvvetini de muhafaza ederek vahim sulh şartları karşısında millî istiklâlimizi kurtarmak için mücadeleye girişmek mümkündür. İtilâf Devletleri'nin Anadolu istilâsına kalkışacaklarını ümit etmiyorum. Çünkü istilâ maksatları olsa ellerindeki büyük kuvvetlerin gerek Dicle ve gerekse Fırat boylarından ve her tarafı kuvvetsiz sahillerimizden muzafferâne yürüyüşlerine ne mâni vardır? Bence muharebenin fazla devamına muktedir değillerdir. Gerek milletler gerek ordular artık yorgun bir halde istira-hata geçmişlerdir. Şarka kuvvet sevkine halk mânidir.

Terhisler dolayısıyla Şark'taki orduları zayıflatmıştır. Avrupa gazetelerindeki münakaşalar bunu gösteriyor. İngiltere'den Şark'a gönderilmek istenilen bir kıta itaat etmeyerek dağıldığını Paris gazetelerinden okudum. Bence mesele Ermeni ve Rumlarla boğuşmaktan ibaret kalacaktır. Şark'taki Ermeni ordusunu teslim-i silâha mecbur ettikten sonra, Garp'taki Yunan ordusunun teşebbüslerine göğüs gerebiliriz. Ümidim hilâfına İtilâf Devletleri'nin de işe karışmaları cihetine gelince: Bu fikir bizi İstiklâl hârbine girmekten menetmemelidir. Bu vazife milletten daha ziyade bir kumandanlara düşüyor. Çünkü: Henüz Anadolu'da müdafaa kudretini havi ordularımız vardır. Silâhumuz, cephanemiz bitmiş değildir. Son fişeği atmadan teslim olan bir kale kumandanı nasıl vatan haini addolunursa, biz de ona benziyoruz. Çünkü Anadolu bir kale, biz de onun kumandanlarıyız. Henüz ikmal-i namus etmiş sayılmayız. İşte bu düşüncelerle ben Şark'a gitmek için aylarca uğraştım. İngilizlerin Şark'taki Ordu Kumandanı Şevki Paşa'nın kaldırılmasını istemeleri bu fırsatı verdi.

Kararım şudur: Şark'ta muhtelif namlar altında birtakım teşekküller başlamıştır. Medenî âlemin nazır-ı dikkatini celbe çalışan erbab-ı hamiyettem (iyilik ve yardım sevenler) de fiilen istifade edebiliriz. İstan-

(84) Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 44.

bul'daki Milli Blok vesair yerlerdeki bu kabil teşekküllerden de sonraları aynı istifade kabil olur.

Evvela Şark teşekküllerini Erzurum'da birleştirerek herhangi bir tehlikeye karşı bir millî taarruz hazırlamayı düşünüyorum. Yani bir millî Türk Hükûmeti esası. Eğer istiklâlimize dokunulmaz, yalnız Şark vilâyetleri tehlikeye düşerse, derhal Erzurum'da bu millî hükûmet faaliyete başlar ve ben de millî hükûmetin emrinde bir ordu kumandanı olarak Şark'ın müdafaasını deruhte ederim (üstüme alırım).

Eğer tahminim vechile tehlike bütün vatan için görülürse, çıkacak hükûmet yeni bir Türk millî devleti olur ve bizler de bütün vatanın müdafa vazifesini deruhte ederiz. Böyle bir şekilde meselenin halli tabîî daha güçtür ve bütün arkadaşlarımızın Anadolu'da kıtaları başlarında bulunmaları lâzımdır. Derhal ilk fırsatta Şark'taki tehlikeyi bertaraf ederiz. Bütün kuvvetler Garb'a tevcih olunabilir (yöneltilir). Ben bu vaziyette Şark'taki rolümü muvaffakiyetle yapabilirim. Garp meselesi açık kalmıyor. Zat-ı samilerinden ricam da bir an evvel sizin de Anadolu'ya geçmekliğinizdir. Her makamın namuslu siması, genç kumandanların Anadolu'ya atılmasına taraftardır. Bunun için derhal sizin bir vazife ile gitmeniz mümkündür. Eğer mümkün olmazsa, hususî bir tarzda da gelebilirsiniz. Evvelâ Erzurum'da toplanalım ve millî hükûmet esasını kuralım. Ben Trabzon ve Erzurum'da, siz gelinceye kadar bu esası hazırlarım.

Mustafa Kemal Paşa: Evet bu da bir fikirdir, dedi.

Ben: Paşam fikir değil, karardır. Ben işe başlayacağım ve ikmal-i namus için uğraşacağım. Eğer iş tasavvur ettiğim gibi basit çıkmaz da İtilâf Devletleri işgalleri başlarsa bile Şark'taki millî Türk Hükûmeti kolay kolay mahvolmaz. Ve bu suretle Türklüğün ölümü mukadderse, pek pahalıya mal edilir. Erzurum dağlarında durmazsak Ermenistan dağlarında, bu yeni Türk Hükûmeti yine yaşar. Paşam İstanbul'da çok kalmayınız ve buradaki diğer kumandanlar üzerinde de müessir olarak bir an evvel Anadolu'yu kuvvetlendirelim. Birçok batmış milletler istiklâllerine kavuşurken, asırlar doldurucu muazzam tarihî olan Türk Milletini kurtaralım.

Mustafa Kemal Paşa: Vaziyet size hak verdiriyor. İyi olayım⁽⁸⁵⁾ gelmeye çalışırım.

Ben: Paşam o hâlde tek dağ başı mezar oluncaya kadar mücadele, şahsî ve millî namusumuzu ikmal için ya istiklâl ya ölüm! ahdında birleştik değil mi?⁽⁸⁶⁾

(85) Mustafa Kemal Paşa bu sırada Şişli'deki evinde kulağından rahatsız olarak yataкта yatmaktadır.

(86) Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbinin Esasları, İstanbul 1972, s. 34 vd.; Ali Fuat Cebe-soy, a.g.e., s. 43-45.

Görüldüğü gibi, Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını fikrî faaliyetlerine katılmamış ve hatta onlardan habersiz olmasına rağmen, onlarla aynı karara varmıştır. Hatta O, Anadolu'ya geçmek ve Millî Mücadeleyi oradan başlatmak kararına varmakla kalmamış, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarından çok önce vazife ile oraya geçmenin çaresini bulmuştur. Ancak O, "Diğer kumandanlar üzerinde müessir" bir komutan olarak Mustafa Kemal Paşa'nın "vazife ile" veya bu mümkün olmazsa, "hususî bir tarzda" Anadolu'ya geçmesini ve yapılmasını zarurî gördüğü millî mücadele hareketinin başına geçmesini istemektedir. Bu düşünce ile O, tıpkı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa gibi Mustafa Kemal Paşa'ya gerekli destek ve yardımda bulunmayı vadettikten sonra Erzurum'daki kolordusunun başına dönmüştür.

SONUÇ

1918 yılının Ekim ayına gelindiğinde, artık cephelerde yapılacak işin kalmadığını anlayan Mustafa Kemal Paşa, Suriye'de 7. Ordu'nun başında telgraf ile yaptığı teklifle Mondros Mütarekesi'nden az önce kurulan Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde Harbiye Nazırlığı'na talip olmuştur. Ahmet İzzet Paşa, mütareke anında cephede orduların başında dirayetli bir komutanın bulunmasının daha uygun olacağı kanaatiyle Mustafa Kemal Paşa'nın teklifini nazikçe reddetmiştir. Öte yandan Talat Paşa'dan sonra Ahmet İzzet Paşa'nın kurduğu hükümet ise uzun ömürlü olmamış, bir ay içinde istifa etmek zorunda kalmıştır. Ahmet İzzet Paşa istifasını verirken Adana'daki Yıldırım Orduları'nın başında bulunan Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a davet etmiştir. 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa Ahmet İzzet Paşa'yı yerinde bıraktırmak ve kendisi de harbiye nazırı olabilmek için bir dizi politik teşebbüste bulunmuştur. Fakat bu teşebbüslerin hiç biri sonuç vermemiştir. Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın adı bazı politik faaliyetlerin içinde geçmiştir. Ancak bunların hiçbiri de kuvveden fiile çıkmamıştır. Sonunda devletin ve milletin İstanbul'dan kurtarılamayacağını anlayan Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçerek Millî Mukavemette bulunma kararını vermiştir. Mustafa Kemal Paşa bu karara varırken meseleyi bütün cepheleriyle incelemiş, bundan başka yapılacak işin kalmadığı kanaatine varmıştır. Burada Mustafa Kemal Paşa her büyük lider gibi isabetli bir durum değerlendirmesi yapmış ve son derece doğru bir karar vermiştir. O, bu durumu büyük Nutuk da kendisine has ifadelerle açıklamıştır.

Anadolu'ya geçerek Millî Mukavemet kararına varmakla iş bitmemiştir. Bundan sonra O mümkünse resmî bir görevle, bu mümkün olmazsa özel olarak Anadolu'ya geçme ve orada bir Millî Mücadele hareketini başlatmanın çarelerini aramaya başlamıştır. Bu hususta ona başta Ali Fuat Cebesoy olmak üzere arkadaşlarının büyük yardımı olmuştur. Önce Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'da bir görev verilmesi için kendisinin hükümette etkili bir kişiye tavsiye edilmesi gerekmiştir. Bu işi yapan kişi,

Ali Fuat Cebesoy Paşa'dır. Ali Fuat Paşa, daha sonra Dahiliye Nazırı olan Mehmet Ali Bey'e Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmiş ve onu bu hususta ikna etmiştir. Mehmet Ali Bey Samsun ve çevresinde bir asi-yişsizlik durumu ortaya çıkıp, İngiliz işgal komutanlığının Osmanlı Hükûmeti'ne protestolu bir rapor verdiği sırada Dahiliye Nazırı idi. Damat Ferit Paşa, Mehmet Ali Bey'e Dahiliye Nazırı olarak meselenin halli hususunda fikrini sormuştur. O da, bölgeye dirayetli ve geniş selahiyetli bir komutanın gönderilmesi gerektiği ve bu komutanın da Mustafa Kemal Paşa olabileceği şeklinde fikrini beyan etmiştir. Mehmet Ali Bey, meselenin halli için sadece Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmekle kalmamış aynı zamanda sadrazamı bu hususta ikna etmeyi de başarmıştır. Bu görüşmeden sonra Cercle d'Orient'te Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi Cevad Çobanlı ve Mustafa Kemal Paşalar ile yemek yiyen Damat Ferit Paşa, bir gün sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya Samsun ve çevresindeki olayın araştırılmasına Mustafa Kemal Paşa'nın memur edilmesi emrini vermiştir. Bundan sonra, "9. Ordu Müfettişliği" olarak gerçekleşecek tarihi tayinin işlemlerine geçecektir.

Türk İstiklâl Savaşı'na başlangıç teşkil eden bu tayin tesadüfler sonucu olarak değil, Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke döneminde gösterdiği şuurlu faaliyetleri sonucu gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi, mütareke döneminde Mustafa Kemal Paşa memleket meselelerinin dışında veya gerisinde kalmamıştır. O, herkesin herşeyden ümidini kestiği bir dönemde kendisine, devletine ve milletine olan güvenini yitirmemiştir. Kurtuluşu başka bir devletin himaye ve desteğinde değil, kendi gücümüzde görmüştür. O'nun mütareke döneminde İstanbul'da gösterdiği faaliyetlerin temelinde bu inanç ve karar vardır.

Mustafa Kemal Paşa'nın fikrî faaliyetlerinin başlıca hedefi Anadolu'ya geçerek Millî Mukavemet Hareketini başlatmak olmuştur. O, bu gaye ile bir taraftan yakın arkadaşlarını bu fikir etrafında hazırlarken, diğer taraftan bunun tahakuku için yollar aramıştır. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, bu ideal için sadece önüne çıkan fırsatları değerlendirmekle kalmamış, amacı doğrultusunda yeni fırsatlar meydana getirerek bunlardan azamî ölçüde yararlanmıştır. Diğer bir ifade ile O, tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan azamî ölçüde yararlanmasını bilmiştir. Bu büyük liderlere mahsus bir özelliktir.

BİBLİYOGRAFYA

I. Vesikalar

Baykal, Bekir Sıtkı; *Mütareke Devrinde Mustafa Kemal Paşa'ya Ait İki Belge*, Belleten, C. XXXVII, s. 148, 1973.

Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s. 1, 1956.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982.

II. Gazeteler

Cumhuriyet, 13/15/16/17 Mayıs 1933.

Hakimiyet-i Milliye, 13 Mart-12 Nisan 1926.

Minber, 17 Kasım 1918.

Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1335 (1919).

Tanin, 13, 16 Eylül 1945.

Vakit, 18 Kasım 1918.

III. Hatıralar

Ankoğlu, Damar; *Hatıralarım*, Millî Mücadele, 1961.

Atatürk, Kemal; *Nutuk*, C. II, III, Ankara, 1984.

Atay, Falih Rıfkı; *19 Mayıs*, Ankara, 1944.

----; *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul, 1955.

----; *Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri*, Ankara, 1981.

----; *Çankaya*, İstanbul, 1980.

Cebesoy, Ali Fuat; *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.

----; *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, 1967.

Ertürk, Hüsamettin; *İki Devrin Perde Arkası*, Haz. S.N. Tansu, İstanbul, 1957.

Göztepe, Tarık Mümtaz; *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1968.

Gürer, Cevad Abbâs; *Tarihî Güne Bir Bakış*, Ülkü, C. IX, 1937.

İnan, Afet; "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarb'ta Hürriyete Karşı İsyân", *Belleten*, S. 31, 1944.

Kandemir, Feridun; *Rauf Orbay*, İstanbul, 1965.

Karabekir, Kâzım; *İstiklal Harbimiz*, 1960.

----; *İstiklal Harbinin Esasları*, İstanbul, 1972.

----; *İtihat ve Terakki Cemiyeti (1896-y1908)*, İstanbul, 1982.

Okyar, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. C. Kutay, İstanbul 1981 ve 1967 Bas.

Orbay, Rauf; *Cehennem Değirmeni, Siyasî Hatıralarım*, C. I, İstanbul, 1993.

Rey, Ahmed Reşid; *Gördüklerim, Yaptıklarım*, İstanbul, 1945.

Türkgeldi, Ali Fuat; *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1984.

Us, Asım; *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul, 1964.

Yakın Tarihimiz, (Rauf Orbay'ın Hatıraları), C. I-III, (1962).

IV. Araştırmalar

Akşın, Sina; *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1976.

Arısoy, M. Sunullah, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları*, 1. Kitap, TTK, Ankara, 1989.

Aydemir, Şevket Süreyya; *Tek Adam*, C. I, İstanbul, 1976/1981.

---; *Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa*, C. I, İstanbul, 1972.

Bayur, Yusuf Hikmet; *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Ankara, 1963/1990.

---; *1918 Bırakışması Sırasındaki Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci*, Belle-ten, C. XXXII, 1968.

---; *1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci (Eldinez) Bey Yolu İle Padişaha Bir Başvurması*, Belleten, C. XXI, 1957.

Bıykoğlu, Tevfik; *Atatürk Anadolu'da*, İstanbul, 1981.

Dumont, Paul; *Mustafa Kemal*, (Çev: Zeki Çelikkol), Ankara, 1994.

Gottaard, Jachscke; *Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6 Mai 1919*, Wiener Zitschr. Für die Kunde des Morgenlandes, No. 62, 1969.

---; *Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler*, Belleten, C. XXX, 1968.

---; *Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk*, V. TTK.

---; *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971.

---; *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1989.

İğdemir, Uluğ; *Atatürk'ün Yaşamı*, C. I, Ankara, 1988.

Kocatürk, Utkan; *Atatürk*, Ankara, 1987.

Kuran, Ahmed Bedri; *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat Terakki*, İstanbul, 1943.

Kurat, Y. Tekin; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986.

Mehmed Arif; *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul, 1924.

Parmaksızoğlu, İsmet; "atatürk'ün I. Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri", Milli Kültür, S. 40, 1983.

Selek, Sabahattin; *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1976.

Sarıhan, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. I, TTK, Ankara, 1993.

- Şapolyo, Enver Bennan; *Kemal Atatürk Ve Millî Mücadele Tarihi*, Ankara, 1958.
- Simon, Rachel, "Beginnings of Leadership Mustafa Kemals First Visit. To Libya 1908, Belleten, C. XIIIV, 1980.
- Sonyel, Salahi R.; *Atatürk The Faunder of Modern Turkey*, Ankara, 1989.
- Tansel, Salahattin; *Mondros'dan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Ankara, 1973.
- Tezer, Şükrü; *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Ankara, 1989.
- Turan, Şerafettin; *Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri*, Belleten, s. 182, 1982.
- Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1962.
- Zürcher, Erik J; *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Ankara, 1987.
- İA, Atatürk mad. (Heyet tarafından yazılmıştır).
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, AAMY, Ankara, 1991.
- Atatürk'ün T.B.M.M.'ni Açış Konuşmaları, T.B.M.M. yayını, Ankara, 1987.